

Eszterházy Károly Egyetem

Pedagógiai Kar

Neveléstudományi Doktori Iskola

A filantropizmus pedagógiai gondolatai

Habilitációs dolgozat

Dr. Virág Irén

2021

Tartalom

1. Bevezetés	3
2. Kutatási előzmények.....	6
3. A filantropisták.....	8
4. A nevelés területei	17
4.1. Erkölcsi nevelés	18
4.2. Szellemi nevelés.....	20
4.3. Testi nevelés	23
5. A filantropinumok	28
5.1. A Dessau Philantropinum.....	30
5.2. Schnepfenthal.....	39
6. A filantropizmus nyomai Magyarországon.....	49
6.1. A férfiak nevelése	51
6.2. A nőnevelés	60
6.3. Pedagógusok, írások, fordítások, nevelési gyakorlat	78
Összegzés	86
Irodalom.....	93

1. Bevezetés

Jelen munka előzményei a 18–19. század fordulójának arisztokrata nevelési sajátosságait feltáró vizsgáltunkra nyúlnak vissza.¹ Az európai mércével mérve is magasan kvalifikált társadalmi réteg haladó gondolkodású tagjai főként a reformkortól kezdődően jelentős szerepet vállaltak a kultúra és a művelődés ügyének felkarolásában. Korábbi kutatásunk során választ kerestünk arra, milyen neveltetési sajátosságok alapozták meg a főrangúak műveltségét, milyen tendenciák érvényesültek a házi neveltetés különböző irányjaiban, valamint hogyan reagált a magánnevelés a 19. század első felének politikai, társadalmi és szellemi kihívásaira, változására.

A kutatás során kirajzolódott, hogy a vizsgált korszakban érzékelhető a felvilágosodás pedagógiai eszméinek továbbélése Magyarországon, ugyanakkor Locke, Rousseau és Pestalozzi mellett a filantropizmus pedagógiai gondolatai is jelen vannak. Kimutathatók egyrészt a neveltetésben, másrészt a neveltetést végző nevelők pedagógiai munkájára is hatással voltak. Ezen gondolatok jelenlétét a kor vezető társadalmi rétegének, az arisztokráciának kontextusában értelmeztük (Virág 2013a).

A további kutatási irányok kirajzolásánál válaszút elé érkeztünk. Egyik irányként megfogalmazódott a korábbi határozott koncepció mentén egy másik korszakra, a dualizmus korára fókuszálva az arisztokrata családok neveltetési sajátosságainak további vizsgálata. Ez egyfelől nagyon egyértelműnek és logikusnak tűnt, és a tendenciák megrajzolásának további lehetőségét kínálta a témában, ugyanakkor számos dilemmát is felvetett. Így ezt az irányt az 1790–1848 közti időszakot követően nem vittük tovább, a dualizmus korának feltárását a főrangú családokra vonatkozóan Rébay Magdolna folytatta, kutatásaimat alapul véve.

Ami a korszakban való nevelésügyi vizsgálódások mellett tartottak, kétségtelenül azok az érdekes kérdések voltak, amelyek erre az időszakra vonatkozóan nem a korábbi témához szorosan kapcsolódva tárultak fel a források olvasása és elemzése során. Ilyen izgalmas kérdés volt többek között a filantropizmus magyarországi megjelenése.

A filantropizmus a 18. században jött létre Németországban. A harmincéves háború hosszú időre meghatározta a Német-római Birodalom politikai és területi széttagozottságát, a fejedelemségek közül Ausztria és Poroszország emelkedett ki. A német felvilágosodás kezdetének időszaka a 17. század, azonban a 18. század közepétől a francia szellem és kultúra is erőteljesen érezteti hatását a német területeken (Gössmann, 2006). I. Frigyes Vilmos porosz

¹ Virág Irén 2013a. *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Eger: Líceum Kiadó.

király uralkodása idején (1713–1740) Poroszország Európa negyedik legnagyobb katonai hatalmának számított. Noha a tudományokat és a művészeteket nem támogatta, (Kraus 2008), 1717-ben megpróbálta bevezetni a tankötelezettséget Poroszországban 5–12 éves gyermekek számára (Generaledikt), azonban megvalósítani csak részlegesen sikerült, mivel a pénzügyi háttér (iskolaépületek, tanári fizetések) nem állt rendelkezésre.

Fia, Nagy Frigyes (1740–1786) a felvilágosult abszolútizmus jegyében kormányzott. A jobbágyság terheinek liberalizása, valamint a kultúra, művészetek, és a tudomány támogatása mellett – az ő uralkodásának idején alakult a Porosz Tudományos Akadémia (Preußische Akademie der Wissenschaften) – hangsúlyt fektetett a nép oktatására. Úgy gondolta, a nép oktatása és felvilágosítása az állam érdeke, így feladata is. Kötelezte a nemességet a falusi lakosság iskoláztatására. Ebben elkötelezett követőre talált Friedrich Eberhard Rochow személyében.² Rochow elkezdte a földbirtokai területén lévő falusi népiskolák korszerűsítését. Minta népiskolát szervezett Reckahnban, Brandenburgban, figyelmet szentelt a tanítók képzésének, sőt útmutatást is készített számukra. Mindezek mellett foglalkoztatta a falusi népiskolák tananyaga, illetve az oktatás-nevelés módszerei (Schmitt, 2007). Nagy Frigyes 1763-ban vezette be az általános tankötelezettséget (Generallandschulreglement), ami minden szándék ellenére az ő uralkodása ideje alatt is csak fokozatosan került megvalósításra.

A német fejedelemségek a 18. század végén önálló iskolarendszerrel rendelkeztek. Az oktatási rendszer iskolái között tehát a népiskola képezte az elemi oktatás színterét, ami szélesebb néprétegek számára is elérhetővé vált (Hammerstein – Hermann, 2005). A tananyagot az olvasás, írás, számolás, hittan és éneklés jelentette, tantervi programját 1872-ben módosították, csökkentették a hittan szerepét, és helyet kaptak a természettudományok és a történelem (Herrlitz– Hopf – Cloer – Titze-Ernst, 2005). A falusi népiskolák mellett a városi népiskolák osztályaiban szintén az alapvető elementáris ismereteket sajátíthatták el a diákok. A gimnázium egy szűk réteg számára volt elérhető, elsősorban azoknak, akik az állami apparátusban kívántak később pozíciót betölteni, illetve tudományos pályára készültek. A gimnáziumi tananyagot a klasszikus nyelvek és az antik kultúra határozták meg (Tenorth, 2008). Mindemelllett a magánnevelés különböző szinterei is jelen voltak.

A 18. századi német iskolarendszerben jelent meg a filantropizmus újfajta nevelési koncepciója. Az iskolai oktatásban praktikus és közhasznú ismereteket kívántak oktatni, és a tanítást a hétköznapi élethez próbálták illeszteni.

² Friedrich Eberhard Rochow (1734 –1805): poroszországi földbirtokos.

A filantropizmus pedagógiai gondolatainak vizsgálatára irányuló jelenlegi munkánk tervezésekor abból az alapvetésből indultunk ki, hogy a 19. század első évtizedeinek politikai, társadalmi és kulturális értelemben is igen érdekes korszakában hazánkban a felvilágosodás nevelésre vonatkozó gondolatai közül különösen a német felvilágosodás íróinak pedagógiai művei voltak népszerűek.

Ezek hatásainak jelenlétét főként a 19. század kezdetétől feltételeztük a magyar nevelésügyben. Ismert volt az is, hogy a filantropizmus pedagógiai gondolatait főként Tessedik Sámuel, Berzeviczy Gergely, Brunszvik Teréz nevével kapcsolta össze a témában megjelenő szakirodalom (Fináczy 1927, Fehér 1999, Németh-Pukánszky 1996, Mihalovicsné 2006), azonban Salzman és Campe műveinek korabeli fordításai (a fordítók: Földi Ferenc, Dapsy József, Bersi Mihály, Igaz Simon, Falusi Mihály, Eőri Fülep Gábor, Nagy Sándor) arra utaltak, hogy bár a mai Magyarország területén nem alapítottak a filantropinumokhoz hasonló nevelőintézeteket (Tsisch Tamás csetneki magánintézetére, a lőcsei és késmárki evangélikus gimnáziumokkal kapcsolatos internátusokra, valamint Roykó János besztercebányai nevelőintézetére nem térünk ki), a filantropizmus pedagógiai hatása mégis szélesebb körben érzékelhető, főként a protestáns nevelésügyben (Szelényi, 1915, Ugrai, 2013).

Kíváncsiak voltunk, hogy a filantropizmus mely pedagógiai gondolatai váltak hangsúlyossá hazánkban, valamint kik voltak azok a pedagógusok, akik munkájában, írásaiban érzékelhetők, jelen vannak a filantropista gondolatok. A legizgalmasabb azonban mégis annak a kérése volt, hogy ezen gondolatok megjelentek-e a nevelési gyakorlatban hazánkban.

A tanulmány első fejezete a kutatási előzményeket mutatja be röviden, nem törekedvén historiográfiai áttekintésre. A következő rész a filantropisták közül azokat a képviselőket állítja a középpontba, akik munkássága a magyar nevelési gyakorlat szempontjából érzékelhető. Nem célja az általuk írt pedagógiai kánon feltárása és elemzése, azokat a pontokat emeli ki az életművük alapján, amelyek valamely szempontból a magyar vonatkozásban is megjelennek. A negyedik tematikai egység a filantropista nevelési koncepció területeit járja körbe, az erkölcsi, szellemi és a testi nevelésre koncentrálva. Az ötödik fejezet a bentlakásos magánintézetek, a filantropinumok világába nyújt betekintést. Az intézmények közül Basedow dessauai, valamint Salzman schnepfenthalai intézetei kerülnek részletesebb bemutatásra a szakirodalmi valamint a forrásadottságokat mérlegelve és figyelembe véve. Az írás utolsó, legterjedelmesebb része azt vizsgálja, hogy a magyar nevelésügyben mely területeken és milyen módon jelent meg a filantropizmus koncepciójának valamely eleme, ennek során a férfiak és a nők nevelését, valamint a pedagógusokat, fordításokat, és a nevelési gyakorlatot vizsgáltuk.

A habilitációs dolgozatomban felhasználtam korábbi kutatási eredményeimet, részint az arisztokrata kutatás tekintetében, részint a Bolyai Kutatási Ösztöndíj során már a filantropizmusra irányuló kutatási beszámolóimat, és a már ebben a témában megjelent publikációimat.

2. Kutatási előzmények

A filantropizmus német nyelvű irodalmának historiográfiai áttekintésére a tanulmány nem vállalkozik, ennek feldolgozása hosszabb célnyelvi területen való szakirodalmi kutatómunkát igényel. Azokat a munkákat említjük ezen a helyen, amelyek kutatócsoportok működése révén a német filantropizmus egyes szakaszainak és képviselőinek a jelentőségét kutatták és tárták fel, illetve a magyar vonatkozásokban az értelmezési keret meghatározásában alapvető segítséget nyújtottak.

A klasszikus enciklopédiák sorából Tenorth (2003) munkájának első kötetét, Tenorth (2010), Baumgart (2007), illetve Freytag (2019) könyvét emeljük ki, a monográfiák közül pedig Bödeker (1987), Brezinka, (1989), írásai nyújtanak alapvető betekintést a választott korszak neveléstörténeti kontextusába, a korabeli német oktatási viszonyokba. A kultúrtörténeti és művelődéstörténeti vonatkozásokat Gössmann, (2006), Ruffing (2006), Hammerstein – Hermann (2005), Tenorth (2008), Herrlitz – Hopf – Cloer – Titze-Ernst (2005), valamint Kraus (2008) munkái alapján tekintettük át.

Overhoff (2004) írása a filantropizmus korai szakaszának (1715–1771) feltételeit, körülményeit, a felvilágosodás korában kimunkált reformprogram a nevelési gyakorlatra való hatását vizsgálja. Schmitt (1996) tanulmánykötete³ a filantropizmus köré szerveződött kutatói csoport eredményei alapján Campe munkásságának fontos állomásait, németországi és svájci útja során szerzett tapasztalatait, pedagógiai, gyermek - és ifjúsági irodalmi munkáit, a nőnevelésről alkotott gondolatait mutatja be. Schmitt (2007) *Vernunft und Menschlichkeit* című kötetének⁴ írásai áttekintést adnak a felvilágosodás pedagógiai kérdésfelvetéseiről, a filantropizmus elméleti és gyakorlati perspektíváiról. Hanno Schmitt kutatásai és eredményei gondolatébresztőek voltak a habilitációs dolgozat megírása során.

Leonhard (2008) forrásgyűjteménye főként a Salzmannhoz kötődő német nyelvű források tekintetében volt munkánk számára meghatározó. Az elsődleges forrásgyűjtemények, valamint

³ A kötet Campe születésének 250. évfordulója alkalmából látott napvilágot, a braunschweigi kultuszminisztérium kezdeményezésére.

⁴ A könyv szintén a jubileumi kiadványok közé sorolható, Wolfgang Klafki tiszteletére szerkesztette a szerző.

a bemutatott eredeti pedagógiai munkák felhasznált kiadványai, főként Basedow, Campe, Gutsmuths, Vieth, Stuve, Villaume, Salzmann, Trapp munkái, amelyek az érintett helyeken pontosan hivatkozva szerepelnek, a német vonatkozások szintén nélkülözhetetlen alapját képezték. Bibliográfiai téren az egyes képviselők életét bemutató monográfiák és írások; Geßmann – Lämmer, (1998), Wolf (2004), Euler (1895), Herrmann (1996), Overhoff (2020), Fuchs (1984), Schmitt (2007) jelentették a fő támpontot.

A magyar nyelvű írások közül kevés, kifejezetten a filantropizmus feltárására és bemutatására irányuló munkát találunk. Azonban több nagyvolumenű munka egy-egy fejezete szentel figyelmet a filantropizmusnak, és jeles tanulmányok foglalkoznak egy-egy aspektusával, kérdéssel, illetve képviselőivel. A klasszikus nevelés- és művelődéstörténeti monográfiák sorából Kornis (1927), Fináczy (1927), Pukánszky – Németh (1996), Mészáros – Németh – Pukánszky (2005) összegző és áttekintést adó munkái jelölik ki a fundamentumokat. A nőnevelési kérdések kapcsán szintén gazdag szakirodalmi bázisra támaszkodhatunk, ezek közül tanulmányunkban Pukánszky (2006, 2011), Kéri (2015, 2018) Szelényi (1916), írásait tekintettük alapvetésnek és mértékadónak. A sajtótörténeti munkák közül Fehér rendkívül széleskörű forrásanyagot felölelő munkái (1999, 2001, 2005) ez alkalommal is fontos támpontokat adtak.

A filantropizmus vizsgálatára irányuló írások sorában Frank (1922), valamint Mihalovicsné (2006) tanulmányai jelentették a kiindulópontot. munkánk során. Frank Antal: *A testi nevelés a filantropistáknál* (1922) című forrástanulmánya a filantropisták testi neveléséről majd testnevelési rendszeréről értekezik, főként a filantropizmus teoretikus elgondolását ismerteti a testi nevelés kérdéseiben.⁵ Mihalovicsné Lengyel Alojzia *A filantropizmus pedagógiája. Johann Bernhard Basedow munkássága* (2006) című írása Basedow munkásságának különböző állomásai keresztül mutatja a be a filantropizmus nevelési koncepciójának különböző területeit, a Dessau intézetet, valamint kitér a hatásukra is a magyar nevelésügyben. Az újabb közlemények közül Németh (2019), Szabóné (2019) esszéi emelnek ki már a recepció irányába mutató vizsgálódási pontokat. A filantropizmus protestáns iskolaügyre kifejtett hatását Szelényi (1915) és Molokačová (2020) vizsgálta, a képviselőire vonatkozó munkák sorából, Rathmann (2004), a Fazekas – Schwarz– Szabó (2013) által szerkesztett német nyelvű tanulmánykötet írásai, különösen Ugrai (2013), és a Súlyom szerzők (2013) esszéi Genersich János pedagógiai munkássága köré szövődtek.

⁵ Hamerák (1930) a reális tárgyak oktatására vonatkozó írását nem építettük be dolgozatunkba.

Végül az előzmények számbavételekor a szerző a témában megjelent eddigi publikációi is helyet kapnak, amelyeket részben a Bolyai Kutatási Ösztöndíj ideje alatt, részben a nevelésfilozófiai kutatócsoport kutatásaihoz kapcsolódva jelentetett meg.

A történeti kutatást többéves, könyvtárakban, folyóirattárakban, kéziratárakban és levéltárakban folytatott kutatómunka alatt folytattuk, aminek során a történettudomány és a neveléstörténet hagyományos módszerét és az analitikus (deduktív) kutatási stratégiát követtük. Feltártuk az elsődleges forrásokat, amelyeket előbb kritikai vizsgálatnak vetettünk alá, majd értelmeztünk. A kutatásban a források alábbi csoportjait különítettük el: a vizsgálati személyek által írt pedagógiai művek, tanulmányok, a korabeli folyóiratokban megjelent közlemények, írások, külföldi utazók feljegyzései, kéziratári források, nevelési tervezetek, naplók, memoárok.

A korabeli periodikák közül az *Athenaeum* és melléklapja a *Figyelmező*, az *Erdélyi Múzeum*, a *Felső Magyar Országi Minerva*, a *Nevelési Emléklapok*, a *Honderü*, a *Honművész* és a *Tudományos Gyűjtemény* fellelhető, a téma szempontjából releváns, korszakunkban megjelent évfolyamait tekintettük át. A folyóiratok kiválasztásában Busa (1986) sajtóbibliográfiája nyújtott segítséget.

Módszertani kérdésekben Szabolcs (2000) és Kéri (2001) iránymutatásai szerint jártunk el. A forrás- és dokumentumelemzéskor a hangsúlyt az összefüggések feltárására helyeztük. Az idegen nyelvű források idézésekor az általunk fordított szövegek kerültek az értekezésbe, azonban a szöveghűség biztosítására az eredeti kútfőket is közöltük lábjegyzetben.

A kutatás során nem vállalhattuk a források teljes körének feltárását, ezért az iratok vizsgálatát kizárólag a mai Magyarország területén fellelhető kéziratárakban a legfontosabb magyar és német nyelvű források részleges vizsgálatára vállalkoztunk.

3. A filantropisták

A filantropisták mozgalma a francia és német felvilágosodás hatásaként jelent meg Németországban, főként Locke és Rousseau pedagógiai törekvéseit, valamint a Leibniz-Wolff-féle német racionalista filozófia nyomait (Németh – Pukánszky, 1996) magán viselve.

A történeti irodalom kezdetét 1768-hoz köti, Basedow *Vorstellung an Menschenfreunde und vermögende Männer über Schulen, Studien und ihren Einfluss in der öffentlichen Wohlfahrt* (Szózat az emberbarátokhoz és jómódú férfiakhoz iskoláról, tanulmányokról és a közjólétre gyakorolt befolyásukról) munkájának megjelenéséhez, ami az akkori nevelési rendszer

reformjának teljes programját tartalmazta, végét pedig 1793-ra jelölik (Fináczy, 1927, Kersting, 1992, Freytag, 2019).

Bár kétségtelenül rövid időszakot foglal magában, jelentőségét mégis méltatják. Nem feltétlenül az intézményes nevelés területén kifejtett korszakalkotó és a gyakorlatot megreformáló újításai miatt, sokkal inkább a gazdag pedagógiai szakirodalom kapcsán, illetve a reformeszmékre tett hatása miatt (Fináczy, 1927).

A 18. sz. végén a későbbi Németország területén kialakult filantropizmus szakítani akart a tanításban uralkodó megkövesedett módszerekkel, a klasszikus nyelvek egyedulalmával, az antik szerzők munkáinak tanulmányozásával, helyette a praktikus és közhasznú ismeretekre, az élő idegen nyelvek tanulására, a szemléltetésen alapuló ismeretszerzésre, a természettel való szoros kapcsolatra helyezte a hangsúlyt. A magukat emberbarátoknak aposztrofáló filantropisták a hagyományos, egyoldalú intellektualizmus helyett az ember teljes kibontakoztatására törekedtek, ahol az akarat, az érzelmek és a test kiművelése is fontos szerepet kap (Mészáros – Németh – Pukánszky, 2005, Kéri, 2018). Basedow a nevelés fő célját a gyermekek közhasznú, hazafias és boldog életre felkészítésében jelöli ki.⁶ (Frank, 1922)

A filantropisták az állam vezetőit és a német polgárságot kívánták megnyerni az iskola, az oktatás, valamint a családi nevelés megreformálásához. A racionalizmus értelmében az iskola az uralkodó és az állam céljait képviseli, amennyiben a tanulók értelmét, gondolkodását fejleszti. A tanügy tehát politikum, aminek a gondozása az állam érdeke. Eszerint a filantropok úgy vélik, hogy a nevelés az állam feladata, így az iskolákat függetleníteni kell az egyháztól, csak abban az esetben tudnak hatást gyakorolni a közjóra. A filantropisták nevelési célja a hétköznapi hivatását becsületesen végző erényes polgár nevelése (Fináczy, 1927).

A fejezet nem vállalkozik a filantropisták által írt gazdag pedagógiai kánon teljeskörű bemutatására, sem elemzésére. A képviselők közül azon személyeket emeli ki, akik egyfelől vagy a koncepció kialakításában vagy az intézményes nevelés tekintetében voltak korszakalkotók, és magyarországi vonatkozásban jelentőségük egyértelműen kimutatható. A kiválasztott képviselőknek nem a teljes életműve kerül áttekintésre, a fókusz meghatározása a magyarországi nevelési gyakorlatban fellelhető hatások alapján történt. Basedow dessau-i és Salzman schneppfenthal-i intézetének több magyar látogatója volt, az ott tapasztaltak valamilyen formában mindenképpen nyomot hagytak. Campe nőneveléssel foglalkozó munkája magyar fordításban is megjelent, így szintén feltételeztük hatását a magyar nevelésügyre.

⁶ Az eredeti szöveg: „Der Hauptzweck der Erziehung soll sein, die Kinder zu einem gemeinnützigen, patriotischen und glückseligen Leben vorzubereiten”. Idézi: Frank, 1922:66)

A filantropista mozgalom szellemi atyja Johann Bernhard Basedow (1723–1790)⁷ volt, aki 1768-ban *Vorstellung an Menschenfreunde und vermögende Männer über Schulen, Studien und ihren Einfluss in der öffentlichen Wohlfahrt* (Szózat az emberbarátokhoz) című írásával elindította a filantropizmus mozgalmát. Johann Bernhard Basedow filozófiát és evangélikus teológiát tanult a lipcsei egyetemen. Diplomát Kielben kapott, ezt követően házitánítóként tevékenykedett a von Qualen auf Borghorst in Holstein nemesi családnál, majd Dániában egy lovagi akadémián oktatott, ahonnan 1761-től az altonai gimnáziumba helyezték át. Az intézményben 1768-ig, vitairatának megjelenéséig tanított (Overhoff, 2020).

Munkájában igen éles kritikával illette a korabeli iskolákban folyó oktató és nevelő munkát, és egy új programot állított össze, ami a felemelkedő polgárság gyakorlati szükségleteihez igazodik. Könyvének függelékében egy olyan irodalomlistát, illetve tankönyvlistát közölt, amely a kezdeti tanulmányoktól egészen az egyetemig a diákok hasznosnak tartott. Basedow fundamentuma alapján a gyermekeknek 15 éves korukig közhasznú ismereteket kell tanítani, ez teremti meg az általános műveltség alapját, amire öt évfolyamos humán gimnáziumi, valamint a szakiskolai képzés épül (Fináczy, 1927, Pukánszky – Németh, 1996).

1770-ben jelent meg *Methodenbuch für Väter und Mütter der Familien und Völker* (Módszertankönyv a családok és a népek atyái-anyái számára) című munkája, amelyben szintén a polgárság nevelése a központi téma, amelynek során hangsúlyozta az állam szerepét a nevelésben, a gyakorlati szempontokat szem előtt tartva. Basedow azt képviselte, hogy a kisgyermek az öt körülvevő világgal a családi környezetben ismerkedjen meg. Kijelöli egyben a szülők feladatát, miszerint ők ismertessék meg a gyermekeket az élőlényekkel. Ennek során alakul ki és fejlődik a kisgyermek kommunikációja, aminek fontos eszközét a mesemondásban, tanulságos történetek olvasásában látja, amiket aztán közösen megbeszélnek. A beszélgetésnek nagy jelentőséget tulajdonít, ezek közé tartozott a mindennapi otthoni történések megbeszélése, a különböző tárgyak leírása, működésének bemutatása során is, mint például, hogy hogyan működik az óra (Mihalovicsné, 2006). A gyermek szókincsének fejlesztése során a szülőknek azt javasolja, hogy a kisgyermek természetéből, sajátosságaiból induljanak ki, és ügyeljenek a fokozatosságra. Szemléltessék és magyarázzák el az új kifejezések jelentését, ami által a gyermek megérti annak működését, és ezáltal valódi ismeretekre tesz szert (Mihalovicsné, 2006).

⁷ Johann Bernhard Basedow (1723–1790): a filantropizmus szellemi atyja, az oktatás és nevelés megreformálója

1774-ben jelent meg négykötetes munkája, az *Elementarwerk*, ami szisztematikus rendszerben tartalmazta azokat a tananyagokat, amiket Basedow szerint egy gyermeknek 15 éves koráig el kell sajátítania (Mihalovicsné, 2006). Basedow könyvének már címében is utal a teljességre való törekvésre.

Az első 3 kötetes kiadás 53 rézmetszetet tartalmazott, amelyet 1774-re négy kötetre bővített a szerző, és összesen 100 rézmetszet segítségével szemlélteti a könyv a bemutatott témákat, amelyeket a kor kiváló berlini illusztrátora, Daniel Chodowiecki (1726–1801)⁸ alkotott. Az *Elementarwerk* a filantropista pedagógia alapjaként értelmezhető, mindemellett jelentős kultúr- és művelődéstörténeti forrásmunka, ami 100 szöveg és kép segítségével mutatja be a korabeli polgári élet körülményeit, formáit, fogalmait.

Az enciklopédia tartalmazza mindazon ismereteket, amelyekre a gyermeknek az első időktől kezdve egészen az egyetemi tanulmányokig szüksége van. Basedow a tanítás során alkalmazott módszert eleminek (elementarisch) nevezte, mivel a könnyebb ismeretektől közelít a komplexebbek felé, miközben figyelembe veszi a gyermek egyéniségét és életkori sajátosságait (Schmitt, 2006). Az *Elementarwerk* 4 kötete 10 fő fejezetre tagolódik. Az első két kötet az emberiség, a pszichológia, a logika, a vallás, etika és a mesterségek történetét foglalja magában. A harmadik és negyedik kötetek a történelem, a természetismeret és a nyelvtanítás kérdéseit tartalmazzák. Basedow munkájában összekötötte a képet a szöveggel, a tényeket és a párbeszédet, amivel a szakkönyv modern formáját teremtette meg (Schmitt, 2006).

Basedow 1774-ben a gyakorlatban is megvalósíthatta elképzeléseit az általa alapított nevelőintézetben, Dessauban, a *Philantropinum*-ban, amelyet 1778-ig vezetett. Noha kiváló teoretikus pedagógus volt, a szervezésben ezeket nem tudta kamatoztatni.

Basedow mellett Joachim Heinrich Campe⁹ nevéhez köthető a filantropizmus egyik legjelentősebbnek tartott 1785-től 1792 között 16 kötetben megjelenő munkája, *Allgemeine Revision des gesamten Schul- und Unterrichtswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher* (Az egész iskolaügynek és oktatásügynek általános felülvizsgálata.) címmel Campe szerkesztésében. A nagyvolumenű munka öt kötete Locke és Rousseau munkáinak német fordítása (Gondolatok a nevelésről, Emile), 11 kötet a munkatársai, mint Trapp, Villaume írásait foglalja magában. Campe írásai rendkívül népszerűek voltak, főként az erkölcsi nevelés kérdései foglalkoztatták, de *Theophron, oder der erfahrene Ratgeber für die unerfahrene*

⁸ Daniel Nikolaus Chodowiecki (1726–1801), német festő, rajzoló, rézmetsző. Illusztrációi művelődéstörténeti dokumentumként is jelentősek.

⁹ Joachim Heinrich Campe (1746–1818): német író, filozófus, filantropista nevelési gondolatok egyik megfogalmazója.

Jugend (1783) (Theophron, vagy a tapasztalatlan ifjúság tanácsadója), *Väterlicher Rath für meine Tochter* (1789) (Apai Tanácsok lányom neveléséről), és a *Robinson der Jüngere* (1779) (Új Robinson) című munkája is igen populáris volt az olvasók körében.

Fináczy Campet méltatva az emeli ki, hogy a francia forradalom odaadó üdvözítője, Rousseau tételeinek terjesztője, valamint mértékadó az európai polgári pedagógia kialakításában (Fináczy, 1927).

Joachim Heinrich Campe 1746-ban Deensenben született, a család hatodik gyermekeként. 1760-tól a holzmindeni székesegyházi iskolába járt, 1765-től teológiát hallgatott Helmstedtben, majd 1768-tól Halléban. Tanulmányait befejezve 1769-től Tegelben a Humboldt családnál házinevelősködött. 1773-tól Potsdamban lelkipásztor, ekkor bízták meg azzal, hogy a porosz koronaherceg számára állítson össze egy nevelési tervezetet. Két év múlva rövid időre visszatért a Humboldt családhoz nevelőnek, majd 1776-tól Potsdamban prédikátor (Schmitt, 1996). Ekkor hívta a dessauai fejedelem Basedow filantropinumba nevelési tanácsadónak és társkurátornak.

Basedow átadta Campének a vezetői feladatokat, amelyeket 1777-ig végzett (Niedermeier, 1996). A filantropinumban folytatott tevékenységéről a későbbiekben az ötödik fejezetben esik szó. Ezt követően elhagyta a filantropinumot, és a Hamburg melletti Hammerdeichben saját családi intézetet alapított, amelynek vezetését négy év után Trappnak adta át, hogy írói tevékenységére összpontosíthasson (Kopitzsch, 1996).

Ezek között volt a már említett, *Allgemeine Revision des gesammten Schul- und Unterrichtswesens von einer Gesellschaft praktischer Erzieher* (Az egész iskolaügynek és oktatásügynek általános felülvizsgálata.) a *Theophron, Apai Tanácsok lányom neveléséről* és *Új Robinson* (1779) című munkája.

Ezen részben a magyar nőnevelésre is jelentős hatással bíró *Väterlicher Rath für meine Tochter* (1789) (Atyai tanács lányom neveléséről) című munkájának legfőbb gondolatait emeljük ki, amelynek magyar fordítását 1842-ben Steinacker Gusztáv *Női hivatás és társadalomtan* címmel és jelentette meg.

Campe ezen munkájával a nőnevelés és a polgári nevelés egyik nagy klasszikus írását teremtette meg. Az alcímben *Gegenstück zum Teophron* (A Teophron ellentételezése) kijelöli írása célját, miszerint a *Teophron* című munkájának, amelyben a fiatal fiúk szorgalmas, erényes polgárrá nevelésének útmutatását fogalmazza meg, ez esteben a fiatal lányok, pontosabban az eladósorban lévő polgári származású leányokról ír. Campe nőnevelésének egyértelműen megfogalmazott célja a lányok feleséggé, édesanyává és a háziasszonnyá nevelése, ahogyan kortásainál is. Munkája első megjelenését követően kilencszer került kiadásra 1832-ig, és 1799-ig 8700 példányban kelt el. Több nyelvre is lefordították, az Új Robinson mellett Campe

legközkedveltebb írásaként tartják számon (Schmid, 1996). Az Atyai tanács egy generáción keresztül sem veszített népszerűségéből Németországban, ami részint Campe személyének, részint a témának köszönhető. Campe volt a késő felvilágosodás és a filantropizmus egyik legprominensebb képviselője, másfelől a nőnevelés kérdése heves viták keretében állt. Csupán abban egyeztek a különböző vélemények, hogy a helyzetén mindenképp változtatni kell.

Campe írás közben saját egyetlen leánygyermekének, Charlotte Campenak (1774–1834) a neveléséből indult ki.¹⁰ (Schmid, 1996, Pukánszky, 2006)

Campe nagyon realiztikusan látja a nők alárendelt társadalmi szerepét, és az ebből való egyetlen kiutat a házasságban látja. „A férfi a tölgy, a nő a borostyán [...] egy alacsony bokor, amit minden arrajáró eltapos.” (Campe, 1988:23) [...] „A házasság az egyetlen eszköz, hogy biztos helyet, befolyási területet, védelmet, tekintélyt, nagyobb fokú szabadságot és önállóságot szerezzen.”¹¹ (Campe, 1988:33) Munkája terjedelmes részében a nők elnyomott társadalmi helyzetét járja körbe, a 266 oldalas munka 230 oldalán keresztül. Közben hangsúlyozza, hogy a nők ez ellen nem sokat tehetnek, ha mégis, akkor annyiban, hogy érdemeket szereznek és vívnak ki. Mindezek ellenére nem beszél a társadalmi megítélés megváltoztatásáról, csupán a családban betöltött szerepükre szorítkozik. A női érdemek tekintetében az emberismeretet, háztartási ismereteket emeli ki. A karakterjegyek közül az alábbiakat tarja követendőnek:

A szív és a gondolkodás tisztasága, felvilágosult istenfélés. Szégyentelenség és erényesség, szerénység, kedvesség és kimeríthetetlen jóság, óvatosság, rendszeretet, háziasság, lelkiismeretesség, és ragaszkodás a férjhez, gyermekhez, a házhoz, teljes, szabad és örömteli lemondás a szétforgácsoló és mámorító szórakozásról élete uralkodó hátralévő részében, és végül a saját akaratának szeretetteljes alárendelése a férj akatarának, ami által lépésről lépésre a teljes lény, egzisztenciája kedvesen egybeolvad a férjével. (Campe, 1988: 140)¹²

Úgy gondolja, a nő feladata, hogy harmóniát teremtsen a férj számára és a családban. Ezen a ponton túlmutat a konvencionális feleség szerepen, azaz feladatában nem a korábbi

¹⁰ Lánya 1795-ben ment férjhez a tőle 13 évvel idősebb kiadótulajdonoshoz, Johann Friedrich Vierweghez (1761–1835).

¹¹ Az eredeti német szöveg: „Er die Eiche, sie der Efeu.[...] ein niedriges Gestäuch, das von jedem Vorübergehenden zertreten wird.” (Campe, 1988:23) [...] die Ehe [...] das einzige, (ihnen) noch übrig gelassene Mittel (ist), einen bestimmten Standort, Wirkungskreis, Schutz, Ansehen und einen höhern Grad an Freiheit und Selbstständigkeit zu erhalten.” (Campe, 1988:33) A magyar fordítás a szerző munkája.

¹² Az eredeti német szöveg: „Reinigkeit des Herzens und der Gesinnungen, aufgeklärte Gottesfrucht, Schamhaftigkeit und Keuchheit, Bescheidenheit, Freundschaftlichkeit, und unerschöpfliche Herzengüte, Besonnenheit, Ordnungsliebe, Haushaltungseist, Eingezogenheit, Anhänglichkeit an Mann, Kind und Haus, ein gänzlich, freies und freudiges Verzichtthun auf die zerstreuten und berausenden Vergnügen des herrschenden üppigen Lebens, und endlich ein liebevolles Hingeben ihres eigenen Willens in den Willen des Mannes, woraus denn nach und nach ein gänzlich süßes Zusammenschmelzen ihrer eigenen Wesenheit (Existenz) mit der seinigen entsteht.” (Campe, 1988:140) A magyar fordítás a szerző munkája.

értelmezésben használt háziasszony tevékenység fogalmazódik meg, tudniillik a házimunkákat végző feleség, hanem a polgári életforma családi harmóniájának biztosítása, a gyermekek nevelése, a férjének kellemes társa, és ennek következtében a társadalom hasznos tagja.

A nőnevelés kérdésében Campe elképzeléseinek ellenzői is akadtak a korszakban. Egyik meghatározó kritikusja Sophie Lucie Domeier (Esther Gad Bernard néven is ismeretes).¹³ 1798-ban megjelent vitairatában elvetette Campe álláspontját, miszerint a nő feladata a háziasszony szerep és az anyaság, és a nők magasabb szintű szellemi műveltsége mellett tört lándzsát, amiért a „német Wollstonecraft”-ként tartják számon (Kéri, 2018).

Ki kell emelni a filantrópok közül Christian Salzmann (1744–1811¹⁴ nevét. Salzmann amellet, hogy gondolatait elbeszélésekbe, könyvekbe rögzítette, maga is belépett az intézetalapítók közé. Christian Gotthilf Salzmann Basedow mellett a filantropisták legkiválóbb képviselője volt. Salzmann kezdetben a szülei tanították otthon, majd 1756–58 között a langensalzai Lateinschule növendéke volt. 1761-től teológiai stúdiumokat folytatott a jénai egyetemen, majd 1768-tól lekipásztorként tevékenykedett. 1781 és 1784 között Johann Bernhard Basedow dessau-i filantropinumban volt nevelő. 1784-ben a Gotha melletti Schnepfenthalban saját nevelőintézetet hozott létre (Schmitt, 2007b, Leonhard, 2008). (Az intézetről az V. fejezetben lesz szó.)

Salzmann nevelési elképzeléseit elbeszélésekbe és regényekbe ágyazta. Munkái közül elsősorban erkölcsi és vallási tartalmú, nevelő célzatú könyvei elismertek; mint az 1782–83-ban megjelent *Moralisches Elementarbuch nebst einer Anleitung zum nützlichen Gebrauch desselben* (Erkölcsi kezdőkönyvecske, hasznos útmutatóval), illetve nevelési regényei, mint a *Krebsbüchlein oder Anweisung zu einer unvernünftigen Erziehung der Kinder* (1780) (Rák-könyvecske, vagy Útmutatás az Okossággal Ellenkező Gyermeke-Nevelésre.), *Sebastian Kluge's Lebensgeschichte* (1789) (Okosdi Sebestyén), *Conrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder* (1799) (Konrad Kiefer avagy útmutató az ésszerű gyermekneveléshez), *Ameisenbüchlein oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Erzieher* (1806) (Hangyakönyvecske, avagy útmutató a nevelők okos neveléséhez).

A Rák-könyvettskében korának nevelési gyakorlatát szokatlan, megfordított formában kritizálta, ezt a munkáját 1832-ben magyarra is lefordították Kolozsvárról.

A vallási nevelés, a testi ügyesség és az újabb nyelvek tanulása mellett az erkölcsi nevelés is fontos volt számára. Írásai a nemi felvilágosítás kérdéseivel is foglalkoznak, 1785-ben jelent

¹³ Sophie Lucie Domeier (születési név: Esther Gad, 1767–1833): zsidó származású író és fordító

¹⁴ Christian Gotthilf Salzmann (1744–1811): evangélikus lelkész, pedagógus

meg az első monográfia a témában *Über die heimlichen Sünden der Jugend* (Az ifjúság titkos bűnei) címmel.

Ernst Christian Trapp (1745–1818)¹⁵ Campe igen aktív munkatársa volt. Trapp a göttingeni egyetemen teológus hallgatóként kezdte meg tanulmányait, ám főként filológiai és pedagógiai stúdiumokat folytatott. Tanulmányai befejeztével egy ideig tanárként tevékenykedett, amikor Basedow a dessau-i filantropinumba hívta, ahol nem töltött hosszú időt. 1778-ban került Halléba az egyetemre. Az ő nevéhez köthető Németországban az első külön pedagógiai tanszék létrehozása Hallében. Trapp főként didaktikai kérdésekről, a klasszikus nyelvek és irodalom tanításáról írt. Elméleti pedagógiájában saját megfigyelései alapján próbál nevelési rendszert alkotni. Emellett tanárként dolgozott, a Zedlitz által alapított kísérleti iskolát, az Institutum paedagogicumot vezette. Fő műve, a *Versuch einer Pädagogik* (Egy pedagógia kísérlete) 1780-ban jelent meg (Schmitt, 2007e).

A filantropisták jeles képviselői közé tartozik Johann Stuve (1752–1793)¹⁶. Stuve nevéhez köthető 1777-ben az első olyan reformkísérlet (Neuruppiner Schulreform), ami Németországban a hagyományos iskolarendszerben próbálta megvalósítani a filantropizmus pedagógiai eszméit. Gondolkodásának középpontjában az egész ember harmonikus fejlődése, nevelése állt, a testi, szellemi és erkölcsi területek összehangolásával (Schmitt, 2007d).

Karl Ferdinand herceg a Barunschweig-Lüneburgi Fejedelemségben megbízta Stuvét, hogy vezesse az új iskolarendszer kidolgozását végző Direktóriumot. Emellett kérte tőle, hogy készítse egy tervezetet az intézményes leánynevelés rendezéséről, mivel a korszakban a leányok főként házi vagy magánnevelésben részesültek. Stuve *Über die Nothwendigkeit der Anlegung öffentlicher Töchterschulen für alle Städte* (A leányiskolák alapításának szükségessége valamennyi városban) című tanulmánya 1786-ban jelent meg.

Stuve a nyilvános iskolákban alapfokú írás-olvasás és történelmi ismeretek elsajátítását javasolta, franciát csak a nemesi származású növendékek számára. Plánumban a nevelés fő célja a „házas erények” kibontakoztatása, és a lányok a háztartás vezetésére való felkészítése volt (Pukánszky, 2006). A növendékeket fizikai munkavégzésre kötelezte, ezzel hozzájárulva az intézmény fenntartásához. Stuve reformtervezetét nem támogatták, így a herceg nem csak a nőnevelés ügyének rendezését függesztette fel, hanem a Direktóriumot is feloszlatta (Pukánszky, 2013).

¹⁵ Ernst Christian Trapp (1745–1818): pedagógus, tanár, iskolaigazgató, az első német pedagógia tanszék vezetője.

¹⁶ Johann Stuve (1752–1793): teológus, pedagógus, író

Johann Christoph Friedrich Gutsmuths (1759–1839)¹⁷ nevét a német neveléstörténeti irodalom az iskolai testnevelés atyjaként tartja számon. Testi nevelésről írott munkái, és a testnevelés iskolai szakanyagának a megteremtése révén az első pedagógusok közé tartozik, aki az elméleti koncepciót a gyakorlattal is összekapcsolta (Schmitt, 2007c). Munkái közül a *Gymnastik für die Jugend* (Gimnasztika a fiatalok számára) (1793) az első olyan rendszerező írás, ami az iskolai testnevelés területén született. Könyvei közül ki kell még emelni *Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und Geistes* (1796) (A test és a lélek gyakorló és rekreációs játékaik) című munkáját, ami a különböző megfigyeléseken alapuló mozgásos és szellemi játékok szisztematikus rendszere. Gutsmuths tevékenységéről a testi nevelésről szóló alfejezetben, valamint a filantropumoknál olvashatunk még (Schmitt, 2007c).

Gerhard Ulrich Anton Vieth (1763–1836)¹⁸ szintén a testi nevelés területén alkotott maradandót, ő volt az első olyan pedagógus, aki a testgyakorlatokat tudományosan írta le, és megalkotta a testnevelés metodikáját. Vieth a göttingeni és a lipcsei egyetemen tanult jogot, matematikát, fizikát, a Hochfürstliche Hauptschule tanára, majd igazgatója, a matematika professzora, iskolatanácsos. Már a kezdetektől kapcsolatban állt a Philantropiummal. Tanári munkájában a zene és a gimnasztika is megjelenik, és az ő kezdeményezésére vált a Hauptschuléban az angol és az olasz önálló nyelvvé (Euler, 1895).

Fő műve az 1794-ben Berlinben kiadott három kötetes *Versuch einer Encyclopädie der Leibesübungen* (A tornagyakorlatok enciklopédiájának kísérlete) (Schmitt, 2007c.) Vieth munkájával is találkozunk később a harmadik és a negyedik fejezetekben.

Peter Villaume (1746–1825)¹⁹ német és francia nyelven publikálta pedagógiai és morális kérdésekkel foglalkozó írásait. Feleségével Halberstadtban nőnevelő intézetet hozott létre (Erziehungsanstalt für Frauenzimmer), amelyről 1780-ban Halléban maga adott hírt. 1783-ban meglátogatta az akkor még Dessauban tanító Salzmann Vilalum intézetét, és *Reisen Salzmann'scher Zöglinge (1784)* (Salzmann tanítványainak utazásai) című munkája első kötetében Villaume-ot a gimnasztika eltökélt híveként írja le, aki séta közben mindenféle gyakorlatot végeztet tanítványaival. Campéval Berlinben ismerkedtek meg, és kerültek munkakapcsolatba. Írásaival hozzájárult enciklopédiájának sportra vonatkozó hetedik *Ueber die Unzuchtsünden der Jugend* (A fiatalok parázna vétkei) és nyolcadik fejezeteinek *Von der Bildung des Körpers in Rücksicht auf die Vollkommenheit und Glückseligkeit der Menschen*,

¹⁷ Johann Christoph Friedrich Gutsmuths (1759–1839): német teológus, pedagógus, a német iskolai testnevelés megalkotója.

¹⁸ Gerhard Ulrich Anton Vieth (1763–1836): pedagógus, természettudós, a német gimnasztika atyja.

¹⁹ Peter Villaume (1746–1825): német teológus, pedagógus.

oder über die physische Erziehung insonderheit (A test kiművelése az ember teljessége és boldogsága szempontjából, avagy különösen a testi nevelésről) megírásához (Euler, 1895). Fináczy különösen *A test neveléséről írott munkálatát*, valamint erkölcsi nevelés tárgykörében írt munkáinak jelentőségét emeli ki, amelyekben a magatartás és külső erkölcsiség kérdéseit járta körbe (Fináczy, 1927).

Friedrich Gedike²⁰ (1754–1803) teológus és pedagógus a késői felvilágosodás német képviselője, a porosz oktatási reform egyik előkészítője. A frankfurti egyetemen teológiát és klasszikus nyelveket hallgatott, tanulmányai befejeztével nevelősködött. Ezt követően Berlinben tanított, később a berlini Friedrich Werder-féle gimnázium szubrektora, majd igazgatója, 1787-ben iskolatanácsosnak nevezték. Életműve fő mérföldkövének tekinthetők a tudós iskolák számára létrehozott szemináriumok, amik a későbbi tanárképzés szemináriumainak mintáját jelentették, valamint a gimnáziumokban az érettségi vizsga bevezetése 1788-ban. A tanítási módszerek megújítása terén kifejtett munkája elismeréseként, később a berlini akadémia tagjai közé választotta. Nevelési írásai közül az *Aristoteles und Basedow* (1779) (Arisztotelész és Basedow), illetve a *Gedanken über die Erziehung und Schulwesen* (1790) (Gondolatok a nevelésről és az oktatási rendszerről) című írásait kell kiemelni (Schmitt, 2007f).

A filantropizmus képviselőinek köre nem teljes, egyfelől a legjelentősebb pedagógusokat törekedtünk kiválasztani és bemutatni, illetve azokat, akik ahogyan korábban említettük, hatással voltak a magyar nevelésügyre.

4. A nevelés területei

A filantropisták a nevelésben harmonikus összhangot kívántak megvalósítani. Kiemelt célként fogalmazták meg azokat az erényeket, amelyekkel elgondolásuk szerint a hivatását becsületesen végző polgárnak rendelkeznie kell, úgymint engedelmesség, mértékletesség, pontosság, megbízhatóság. A filantropisták szerint a nevelésnek a gyermek életkorához igazodva a mozgást és a testgyakorlást előtérbe helyezve játékosnak és a praktikus ismereteket közvetítve, a gyakorlati munkafogások és eszközhasználat gazdag szemléltetését alkalmazva, gyakorlatiasnak kell lennie (Tenorth, 2008).

²⁰ Friedrich Gedike (1754–1803) teológus és pedagógus a késői felvilágosodás német képviselője, a porosz oktatási reform egyik előkészítője.

4.1. Erkölcsi nevelés

A filantróp gondolkodók Rousseau követőiként az erkölcsöt függetlennek tartották a vallástól, azaz a természetes vallás alapján is lehet az ember erkölcsös. Erkölcsi ideáljuk a társaságban élő, a társas és a közhasznú életre nevelt „tisztes ember” (Fináczy, 1927). Az iskolából kizárták a pozitív vallást, helyette az intézetekbe a természetes valláson alapuló elmélkedéseket és gyakorlatokat vezették be és alkalmazták. Basedow 1768. évi programjában olyan iskolát akar megvalósítani, amelyben a pozitív vallásoktatás a többségben lévő diákok felekezeti hovatartozásának megfelelően történik. A más felekezethez tartozókat felmenteni szándékozik a vallásoktatás alól.

1776-ra Basedow álláspontja megváltozik ebben a kérdésben, kizárja a pozitív vallásoktatást az iskolából, és a természetes vallást akarja tanítani egészen addig, amíg az oktatást egyetemes keresztény alapra sikerül helyezni.

Ez nem katolikus, lutheránus vagy református, hanem keresztény ügy. [...] A nevelés célja nem lehet más, mint európai embert képezni, akinek élete olyan ártalmatlan, közhasznú és elégedett legyen, amilyenné csak teheti a nevelés. [...] Az egyes növendékek apai vallásáról a helybeli papság gondoskodik. A természetes vallás- és erkölcs tanpedig legkiválóbb része a bölcséletnek, amit mi magunk veszünk gondjainkba. (Idézi: Fináczy, 1927: 203)

Basedow *Methodenbuch* című munkájában ír a gyermekek vallásos nevelésének lépéseiről. Eszerint a gyermek, bár mindig jelen van a közös családi imádkozásoknál, de nem avatják be a vallás rejtelmeibe, sőt hétéves kora előtt templomba sem mehet a szüleivel. Amikor iskoláskorú, azaz hétéves lesz, ünnepélyesen „nagygyermekké” avatják a család körében; új ruhát kap, és az ünnepi ebédénél szülei asztalához állhat. Elviszik a templomba, ahol bemutatják, majd együtt imádkozik a család, a gyerek apja áldását térdepelve fogadja, este pedig az édesanyja áldja meg. A folyamat az iskolában folytatódik a következő napon, ahol a gyerek egy piros alapú, imádkozó közösséget ábrázoló képet kap a tanítótól. Ez az életszakasz 12 éves korig tart. Ekkor elkezdődik a közhasznú polgárrá nevelés; a gyerek megtanul önállóan öltözködni, segít a kisebb testvérek nevelésében, megismerkedik a pénz értékével, használatával. Az ifjúvá avatás valamely egyházi személy (lelkész vagy áldozópap) jelenlétében történik, aki megáldja az ifjút a templomban és felveszi az egyház tagjai közé (Mihalovicsné, 2006).

Később a filantropisták között egy vallási tekintetben közömbös, felekezetenküli iskola képe alakul ki. Karl Friedrich Bahrdt (1741–1792)²¹ Rousseau híveként ellenez minden pozitív vallásoktatást, és a filantróp gondolkodók jelentős része egyet ért vele.

Az erkölcsi nevelés eszközei közt az egyik a szoktatás és a példaadás. Itt főként azokra az esetekre gondolnak, amikor a gyermekeket a hajlamai és ösztönei vezérik. A legfontosabb módszerként azonban a jutalmazást és büntetést tartják. Ennek az intézetekben alkalmazott módozatairól a későbbiekben lesz szó.

Campe a jutalmazás-büntetés kérdésében igen kritikusan fogalmaz. Úgy véli, hogy leginkább ebben a kérdésben hibáznak a szülők a gyermeknevelés során, amikor figyelmen kívül hagyva a gyermek életkorát, olyan dolgokat várnak el tőle, amire akkor még a természetes fejlődése során nem képes. Ennek megsegítésére alkalmazzák leginkább a fenti módszert, sokszor rendkívül túlzóan. A természetes visszahatás büntetését is elveti, ti. a büntetés legyen a tett következménye maga, azt vallja, nem szerencsés az egész nevelést arra alapozni.

Élesen kritizálja továbbá a korabeli iskolákban alkalmazott büntetési formákat, mint a nyilvános megszégyenítést, a szégyensapka alkalmazását, a szamarat ábrázoló kép gyermek nyakába akasztását, a számpadot, a testi fenyítést, az osztályzatok nyilvánossá tételét, a bebörtönzést, letérdeltetést, mivel ezek nincsenek kapcsolatban a vétéssel, és hatásuk demoralizáló. Ehelyett azt javasolja, gyakran tartsanak a tanárok értekezleteket, ahol megbeszélik a növendékek szellemi és erkölcsi teljesítményét, magatartását, és ezeket a szülőkkel is ismertessék (Fináczy, 1927).

A filantropizmus nevelési céljai közt fontos szempont az emberbaráttá nevelés. Ennek során gyakorolták a többi ember, az iskolatársak, a testvérek, a szülők, és a tanárok érdekében történő közhasznú tevékenységre való képességet, valamint a segítőkészség kialakulását az elesett embertársak irányába. Az erre való érzékenyítés fontos nevelési színtereit jelentették az ispotályok, árvaházak látogatása, vagy a szenvedélybetegekkel való beszélgetés (Mihalovicsné, 2006). A filantropisták olyan összhangot kívántak megteremteni a nevelésben, ahol az egyes ember egyéni érdeke a másokéval összeegyeztethető.

²¹ Karl Friedrich Bahrdt (1741–1792): német racionalista teológus és filantropista pedagógus. 1775-ben a Salis-féle filantropinum igazgatója, később a heidesheimi és dürkheimi filantropinum vezetője.

4.2. Szellemi nevelés

Basedow pedagógiai programja értelmében tehát 15 éves koráig minden gyermeknek közhasznú ismereteket kell tanulni, amire aztán az öt évfolyamos humán gimnáziumi, valamint a szakiskolai képzés épülhet.

A polgári iskolákban az általános alpműveltségre tesznek szert a diákok, játékos formában, élményszerűen kell, hogy tanuljanak, kerülve a hagyományos magoltatás módszerét. Ezen a szinten Basedow öt pedagógus tevékenységét határozza meg; a nevelő, az elementáris ismeretek, az erkölcsstan, a fizika és a történelem tanárai feladatait, akik közül a nevelő és az elementáris ismeretek tanára németül, az erkölcsstan tanár francia nyelven, míg a fizika és történelem tanárok latinul tanítanak (Mihalovicsné, 2006).

Basedow munkájában az oktató tartalmakat is meghatározta. Elementáris ismeretek keretében a tanár egy enciklopédikus könyv alapján tanít olvasást, írást, számtant (a geometria nem szerepel az elemek között). Az erkölcsstan tanár hittant, erkölcsant és az állami törvények alapvető ismeretét oktatja, a fizikatanár feladata a természetismereti tartalmak mellett a szilárd testek univerzumának megismertetése, a történelemtanár pedig a történelmi témájú elbeszélések alapján alapvető társadalmi ismereteket közvetít. Basedow kiemelt figyelmet szentelt a reáltárgyak esetén a kísérletezésnek és a szemléltetésnek, így fontosnak tartotta a természettudományos szertárak kialakítását. Basedow úgy vélte, hogy a diák az alapvető közhasznú természettani és erkölcsant alapismereteket követően ér el a nemzeti és világtörténelem tanulmányozásához (Mihalovicsné, 2006).

Az alapfokú oktatás után a gimnáziumban Basedow a tanulás elsődleges formájának az olvasást határozta meg, mivel véleménye szerint az a leghatékonyabb a gondolkodás és a kísérletező készség fejlesztésében. A gimnázium fontos feladatát látta abban, hogy megtanítsa a növendékeket a szakirodalmak kiválasztására, olvasására. A gimnáziumban a tanítás főleg szemináriumi gyakorlatok formájában történik, amelyeken a diákok a meghatározott kérdéskörök mentén szóban vagy írásban fogalmazzák meg gondolataikat. Fontosnak tartotta Basedow a gyakorlatok egységessé tételét mind formai mind tartalmi tekintetben (Mihalovicsné, 2006).

Basedow azt képviselte, hogy a gimnázium feladata a közérdekű tudományterületek tanítása polgári származású ifjak számára, és az ő felkészítésük az egyetemi tanulmányaikra. Az intézményben a tanári előadás szerepét abban látta, hogy megtanítsa a diákokat a jegyzetelésre, a témához kapcsolódó feladatok elvégzésére. Munkájában az oktató-nevelő

munka elvégzését négy pedagógusra bízta, ezek a retorika tanár, a filozófia és matematika tanár, valamint a görög- és ókortudományok tanára.

A nevelő (educator) német és francia nyelven végzi munkáját, fő feladata a növendékek erkölcsi nevelése, emellett a szaktanárok munkáját segíti a szakirodalmak kiválasztásában, beszerzésében. A retorika tanár németül és latinul oktatja az anyanyelvi (német) és latin grammatikát, valamint összeállít a diákok számára a klasszikus szerzők munkáiból egy olyan „olvasókönyvet”, ami hasznos ismereteket közvetít számukra, ám feladata nem terjed ki a költészet műfajára. A filozófia és a matematikatanár németül (anyanyelven) tanítja a polgári iskola elemeire épülő tananyagot, ami a gimnáziumban kiegészül a testek geometriájával. A filozófia tárgyában hangsúlyos szerepet kap a logika, majd a filozófiai gondolkodásra nevelés és a filozófiai rendszerek ismerete. A görög- és ókortudományokat oktató pedagógus latin nyelven tanít. A görög nyelvnek egyfelől a fordítási készség fejlesztése a célja, másrészt viszont szintén egy tanulóknak összeállított szöveggyűjtemény olvasmányai által tanulságos történeteken keresztül bővíti a szókinccset és így tanulmányozzák az antik kultúrát. Basedow ez esetben fontosnak tartja, hogy a tanár állítson össze egy ókortudományi szertárat növendékei számára többek között a műalkotások rendszerező gyűjteményével, ahol megfelelően szemlélteti a tanultakat (Mihalovicsné, 2006).

Basedow a nyelvoktatásra vonatkozó elképzelései rendszerezetten átgondoltak módszertani és szervezeti formák tekintetében is. Fontosnak tartotta, hogy a növendékeket az államnyelvet anyanyelvi szinten beszélő tanítók tanítsák. Kiemelte továbbá, hogy hatéves kor előtt semmiképp nem javasolja az idegennyelv oktatás elkezdését. A latin nyelv tanulását kizárólag iskolai keretek közt tartja elképzelhetőnek. Értelmezésében a nyelvtanítás célja, hogy a növendék ismerkedjen meg a latin és a francia nyelvekkel, tudjon beszélni és fordítani, valamint fejlődjön a halláskészsége. A grammatikai ismeretek elsajátítására fél évet határoz meg, azonban hetedik és nyolcadik osztályokban az idegennyelvi órák számát az anyanyelvi (német) óra kétszeresében jelöli ki, mindezeket hallás, olvasás és beszédgyakorlatok formájában (Mihalovicsné, 2006).

Tananyag tekintetében idegen nyelvek esetén is azt javasolja 6–15 éves kor közti növendékek számára, hogy minden esetben igazodjon az életkori sajátosságokhoz, azaz olyan ismereteket tanuljon a gyermek, amelyekkel az anyanyelvén is rendelkezik. Ez esetben is javasolja szöveggyűjtemény összeállítását, amely segíti a gyakorlást, latin esetében különösen a levélírás, beszámoló, prózai művek, vers írása, a retorikai készség fejlesztése, a latin nyelvű színi előadások rendezése céljából, valamint a szótárak használatát. A nyelvi hibák

korrektúrájánál a szóbeli hibák esetében nem javasolja a javítást, azonban az írásbeli produkciók alkalmával következetességre int e tekintetben (Mihalovicsné, 2006).

Basedow az egyetemi tanulmányok idejére az önképzés jelentőségét említi, ami során a hallgatók a professzorok iránymutatása alapján végzik tanulmányaikat, és mélyítik el tudásukat. Erre az időszakra vonatkozóan nem készített tanítási-tanulási ajánlásokat. Az oktatási tartalmak közt fontosnak véli a polgári törvények, a színház világa, valamint a könyvtár és könyvismeret tanulását. Ebben a szakaszban is hangsúlyozza egy tudományos rendszerező munka (Hauptbuch) összeállítását és kiadását, ami minden tárgyat magában foglal. Ezen a képzési szinten is kiemeli a tárgyi felkészültséget (szertárak, könyvtár), illetve a tanulmányok gyakorlati hasznosítását segítő intézményrendszer kialakítását, úgymint bíróságok, nevelőotthonok, árvaházak (Mihalovicsné, 2006).

A filantropisták a szellemi ismeretek tekintetében nem törekedtek a nemzeti szellemű tartalmak megjelenítésére, sokkal inkább olyan ismereteket javasoltak, amelyek mindenekelőtt mindenki számára hasznosak, és bármely országban alkalmazhatóak, és csak másodsorban van szükség magasabb szintű tudáselemekre a tudós pályára készülők részére.

Az előbbi csoportba sorolják tehát ez egyetemesen elsajátítandó hasznos tárgyakat, mint az olvasás, írás, számolás, vallás, erkölcsstan, egészségtan, földrajz, törvényismeret, történelem. A szellemi ismereteken túl Basedow kívánatosnak tartotta, hogy a gyerekek a mindennapi tevékenységek és mesterségek során a hasznos ismereteket és képességeket is elsajátítsák. Eszerint megismerték a gyerekek az ácsok, asztalosok, esztergályosok, kovácsok, kőművesek és kertészek szerszámaikat, és megtanulták használni azokat, csakúgy, mint a mérleget, az éket, a csavart, a kereket, a vonalzót, a körzőt és a mértékeket (Fináczy, 1927). Elvárt volt továbbá az önállóság a házi tevékenységek során; úgymint az egyszerű ételek elkészítése, ruhatisztítás, tűzrakás, a seb ellátása. Mindezen készségek, ismeretek és képességek elsajátítását úgy gondolta el, hogy a gyermek sok helyen szerezzen tapasztalatot, ennek érdekében egy ideig lakjon egy parasztgazdaságban, majd katonai táborban, tartózkodjon bányában, tengeri kikötőben, töltsön időt kereskedő irodájában, és fejedelmi udvarnál, tegyen látogatásokat kézművesek és művészek otthonaiba, és beszélgessen velük.

Amennyiben így nevelkednek a gyerekek, minden hasznos dolgot megtanulnak, amire a társadalomban a mindennapok során szükségük lesz a boldog élet megvalósításában. Az egyetemesen szükséges ismeretek közé a többi filantrop sem sorolja a klasszikus nyelveket.

A tanításban alkalmazott módszerek esetében fontosnak tartották a tanulási idő megrövidítését, könnyítését és kellemessé tételét. A legfontosabb alapvetésként azt fogalmazták meg, hogy a tanításban a gyermek természetéhez kell alkalmazkodni. Mivel a

gyermek először a szemléletes apró részleteket figyeli meg, ezt követően tud fogalmakat elsajátítani, így az oktatásnak is ezt kell megvalósítania, azaz először szemléltessen, majd ezt követően foglalja rendszerbe az ismereteket. Fontosnak tartják szemléletességet, a fokozatosságot, a sok gyakorlást, a gyermek ismereteinek hozzáillesztését a tanult tananyaghoz, valamint a szintézisbe foglalást, amit Basedow mellett Trapp is hangsúlyoz:

Először is [...] a tanulók előtt ismeretlen szabályokban már sok gyakorlásnak kellett végbemennie, mielőtt az ember az esetek hasonlóságát szabályba foglalja és megőrzés végett az ifjúság emlékezetére bízta. A második dolog, hogy kezdőknek ne adjunk rendszert a szabályokból s hogy ne siessünk az egyes szabályokat, melyek egymás után elvonattak (die man nach einander abstrahiren lässt), egy épület rendjébe foglalni [...] Ha elég soká gyűjtöttünk, megijő a rendezés ideje is[...] Előadott szabályokat mindaddig nem lehet megérteni és következésképpen mindaddig nem lehet alkalmazni, míg kellő számú példák meg nem magyarázták őket. Ezért a példák meg kell előzniök a szabályokat, és pedig mindaddig megelőzniök, míg a szabály magától nem fejlődik ki belőlök, míg a tanulók meg nem érzik a szabályt, melyet azután a tanárnak legfőljebb csak még szavakba kell foglalnia. (Trapp, idézi Fináczy, 1927: 202)

A gyakorlatban mindezeket játékos tanulás formájában valósították meg a filantropinumokban. Fináczy ezt erős kritikával illeti, mivel úgy véli, ez igen messze áll a rendszerbe foglalt teóriájuktól. Mégis kétségtelen, hogy a mézeskalácsból sütött betűkön tanított olvasás, a latin nyelv mai értelemben kommunikatív központú tanítása nem csak, hogy élvezetes lehetett a növendékek számára, de kétségtelenül hatékonyabb is, mint a grammatizáló nyelvtanítás.

Az *Elementarwerk* rézmetszetei minden témában kiváló szemléltetést jelentettek a gyermekek számára, és azokat bevonták az oktatásba a filantropinumokban is.

4.3. Testi nevelés

A filantropisták ráirányították a figyelmet a testi nevelés fontosságára. Úgy vélték, ha a nevelés rendszerét meg akarják reformálni („javítani”), akkor elsősorban a testi nevelés ügyét kell felkarolni. Egyik fontos alapvetésük, hogy a lélek műveltsége és tökéletessége a testtől függ, azaz a test a lelki erők kifejlődésének és megnyilvánulásának eszköze. Villeneuve azt képviselte, hogy bár a test ugyan eszköz, de a lélek egyedüli egyetemes eszköze, aminek erőit kizárólag a test által lehet kifejleszteni, és ebben nyilatkozhat meg.²² GutsMuths szintén a lélek eszközének tekinti a testet, olyan eszköznek, ami támogatja és szolgálja a szellemet magasabb

²² Allgemeine Revision, 8. kötet, 215. Eredeti német szöveg: „Aber er ist Werkzeug, einiges und universales Werkzeug, wodurch einzig und allein die Kräfte der Seele entwickelt werden und sich äussern können.” Idézi: Frank, 1922:12.

tevékenységében.²³ Trapp azt hangsúlyozza, hogy a testi nevelés, aminek az egészség megőrzése vagy helyreállítása a célja, szorosabb kapcsolatban áll az értelmi és az erkölcsi neveléssel, mint azt az ember általában gondolja.²⁴

A testnevelés célját Villaume abban látta, hogy minden ember megfelelően használhassa testrészeit és élvezhesse az élet örömeit, valamint teljesítse kötelességeit, és elégedett, boldog ember legyen. A beteges test a lelket is felkavarja, ami ezáltal alkalmatlan lesz a helyes tevékenységre. Elgondolásában a testnevelésnek három fő része van; az érzékszervek fejlesztése és helyes használata, a test képzése és erőssé tétele, valamint a test egészségéről való gondoskodás (Frank, 1922). Gutschmuths szerint a testnevelés célja a test és a szellem közötti harmónia megteremtése. Ő is hangsúlyozza a testnevelés egészségmegőrző szerepét.

A filantropisták a testi neveléshez kapcsolódóan a dietetika területére is kitérnek. Basedow nem merül el ebben a kérdésben, a mértékletességet emeli ki, valamint a fűszeres ételek káros hatására hívja fel a figyelmet. Stuve a helyes táplálkozás szükségességét hangsúlyozza, amely során a növényi és állati eredetű táplálék vegyes fogyasztását javasolja, mindkettőt mértékkel. Villaume rámutat arra, milyen veszélyeket rejt magában, ha a gyermek sírását etetéssel próbálják orvosolni. Salzman az egészséges ételleket, friss levegőn tartózkodást javasolja sajátos stílusában. Mindezek mellett a kényelmes ruházatot, az alvást (maximum 7 óra), az érzékszervek fejlesztésének lehetőségeit, valamint a mozgást is megemlíti (Frank, 1922).

A testi nevelés kérdéskörében a filantropisták az egész test fejlesztésének lehetőségét három csoportba sorolták, ezek a játék, a munka, és a tényleges testgyakorlatok.

Villaume a játékkal, mint egyetemes nevelői eszközzel foglalkozik. A legsokoldalúbb játéknak a labdázást tekintette, mert fejleszti a gyorsaságot, ügyességet, élesíti a szemet, serkenti a figyelmet, és fejleszti a szociális érzéket. Salzman a játék során a nevelő lehetőségeit emelte ki, fontos eszköz értelmezésében a játék a nevelő számára, hogy megnyerje a gyermekek bizalmát, megismerje általa a gyermek egyéniségét. Basedow az *Elementarwerk*ben a játéknak is figyelmet szentel, alkalmazását testi, értelmi és erkölcsi vonatkozásban is hangsúlyozza. Úgy véli a gyermekek leginkább a mozgásos játékokat kedvelik, valamint azokat, amelyekért jutalmat kaphatnak, illetve többen játszhatnak. A játék korabeli legnagyobb szakértőjének

²³ Gutschmuths: *Gymnastik für die Jugend*, 40. Eredeti szöveg: „Ist es denn seiner Bestimmung nicht gemässer, dass wir ihm dein Instrument, den Körper, zum Spiel bestimmen, damit dieser ihm zur Unterstützung bei seinen höheren, pflichtmässigen Beschäftigungen dienen könne?” Idézi: Frank, 1922:13.

²⁴ Fritsch: *Trapps Versuch einer Pädagogik*, 217. Eredeti szöveg: „Die physische Erziehung, die zur Erhaltung oder Wiederherstellung der Gesundheit abzielt, steht mit der intellektuellen und sittlichen Bildung in genauerer Verbindung, als man gewöhnlich glaubt.” Idézi: Frank, 1922: 13–14.

azonban Gutsmuths számított, mivel egész könyvet szentelt a különböző játékok bemutatásának. *Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und Geistes* (1796) című könyve a megfigyelésen alapuló mozgásos és szellemi játékokat gyűjtötte szisztematikus rendszerbe. Gutsmuths a különböző játékok pedagógiai és testnevelési funkcióit tanulmányozta, a jelentőségét méltatók ezt tekintik Németország első pedagógiai játék gyűjteményének. A könyv foglalkozik a játékok fogalmával, az etikai, pedagógiai értékükkel, a játékok kiválasztásának szempontjaival, klasszifikálásukkal, valamint a játék vezetésének a módozatával. Gutsmuths hangsúlyozza munkájában, hogy mindig legyen meghatározott tartalma a játéknak. Járuljon hozzá a test edzéséhez, a bátorság, emlékezet, figyelem fejlesztéséhez. Megkülönbözteti a felfogó és érzéki ítélőképesség, a figyelem, az emlékezet, a képzelet és elmésség, az értelem és a magasabb ítélőerő, valamint az ízlés játékeit (Frank, 1922). A játékok sorában a különböző fejezetek a labda-, tábla-, golyós, bábu-, cölöp-, gyűrű-, téli, társas-, éjszakai, valamint az egyéni játékok sajátosságait mutatják be (Virág, 2019b).

A filantropisták Rousseau követőiként a nevelésben fontos szerepet szántak a munkának. Villaume a munka kívánatos voltát a kitartás és erőfeszítés fejlesztésében látta, és Rousseauhoz hasonlóan ennek legmegfelelőbb gyakorlati terepének az asztalosmunkát tartotta, mint a test minden részének egyenletes megmozgatásának lehetőségeként. Campe a munkatevékenységek sorában a könyvkötészetet, a kosárfonást és a kertészkedést részesítette előnyben, míg Basedow az asztalosmunka mellett az ács, esztergályos, kovács, kőműves tevékenységeket, és Campéhoz hasonlóan szintén a kertészkedést tartotta fontosnak. Hangsúlyozta továbbá az önállóságot az öltözködés, tisztálkodás, az ételek elkészítése, tűzrakás, szoba befűtése, vérző seb ellátása, kézitáska vagy láda becsomagolása és az ágyazás mindennapi tevékenységei során (Frank, 1922). Gutsmuths a mesterségbeli tevékenység elsajátítását a gyakorlati élet szempontjából gondolja fontosnak, ő a zongorakészítést tartja a legmegfelelőbb választásnak, mert úgy véli, hogy ennek során fontos szerepe van a gondolkodásnak, valamint a különböző javítások a felfedezésre is lehetőséget teremtenek. Kiemeli továbbá, hogy a munkatevékenységek a gyermek életében a játéktevékenységek befejezése után meghatározóak, így a kézimunkát értelmi és erkölcsi szempontból is fontosnak tartja.

Az egész testet fejlesztő tevékenységek sorában a harmadik csoportot a testgyakorlatok alkotják. Basedow ezek közül elsősorban a gyaloglást és a meneteléseket javasolja. Mindemellett Rousseauhoz hasonlóan olyan gyakorlatokat, képességeket emel ki, amelyek birtokában a későbbiekben saját magát és másokat is megmentheti, úgymint a hegymászás, a keskeny póznán járás, átkelés a vékony jégen, kitérés a leeső testek elöl, kötélrel való leereszkedés, úszás, evezés, lövés és vívás (Schmitt, 2007c). Villaume a testgyakorlatokat a

munka és játéktevékenységek sorában a középső helyre rangsorolja, arra gondolván, hogy a testgyakorlatok egyesítik a munkával járó komolyságot és erőkifejtést a játék vidámságával és sokszínűségével (Frank, 1922). Főként a futást, ugrást, mászást, egyensúlyozást, birkózást, emelést, táncot, vívást, tüdőgyakorlatokat, kéz- és ujjgyakorlatokat, a vadászatot, és a gyaloglást tanácsolja. Gutschmuths *Gymnastik für die Jugend* című munkájában az ugrást, futást, dobást, birkózást, mászást, egyensúlyozó gyakorlatokat, emelést, húzást, hátgerinc gyakorlatokat, táncot, gyaloglást, katonai gyakorlatokat, fürdést, úszást, tűzoltó gyakorlatokat, hangos olvasást és szavalást sorolja a testgyakorlatok közé (Frank, 1922, Schmitt, 2007c, Virág, 2019b). A munkáról később részletesebben szó lesz.

A testi nevelés kérdéseire kitérő legfőbb magyar nyelvű írásokat tanulmányozva (Frank, 1922, Fináczy 1927, Czeke, 1938, Pukánszky-Németh, 1996, Mihalovicsné, 2006) egyértelműen kimutathatók a lovagi erényeket idéző intelmek mellett az egyes mesterségek alapjainak elsajátítása, a különböző területeken történő tapasztalatszerzés, a kényeztetés kerülése a nevelés során, valamint az időjárási viszonyokhoz való alkalmazkodás alapvetései.

A testnevelés iskolai tantárgyként történő bevezetésére Dessauban került sor először. Az intézmény a testi nevelés vonatkozásában legjelentősebb pedagógusa Gerhard Ulrich Anton Vieth (1763–1836), akire a német torna egyik atyjaként tekintettek a tornagyakorlatok általános támogatásában, és a tudományos leírásában végzett tevékenysége miatt (Neuendorf 1932).

Fő műve a három kötetes *Versuch einer Encyclopädie der Leibesübungen* (Berlin 1794, 1795, 1818.). Az első kötet címe *Beiträge zur Geschichte der Leibesübungen*. A kötet történeti forrásokat és útleírásokat tartalmaz, amelyek idegen, vagy rég kihalt népek testgyakorlatairól tudósítanak. Ezzel a munkájával elsőként írt kultúrtörténeti tanulmányt ebben a témában. A bevezetőben hangsúlyozza a testmozgás természetes voltát, ami a legrégebbi időktől kezdve meghatározta a gyerek mindennapjait (Vieth, 1794)²⁵. A mű második kötete, a *System der Leibesübungen* részletes leírásokat tartalmaz az egyes gyakorlatokról és azok szabályos kivitelezéséről. A könyv megkülönbözteti a passzív (pl. ülés, fekvés, fürdés) és az aktív gyakorlatokat. Utóbbit tovább bontja szellemi és testi tevékenységekre. Hosszasan foglalkozik a különböző életkorúak egészségével, egészen a helyes hintázástól kezdve a betegágyban fekvésig (Vieth, 1795). A trilógia harmadik kötete az első két rész kiegészítéseit tartalmazza (Virág, 2019b).

²⁵ „Leibesübungen wurden ohne Zweifel schon in den ältesten Zeiten getrieben; dieses liegt in der Natur der Sache. [...] Schon das Kind strebt, seine kleine Kraft geltend zu machen. [...] Knaben sich selbst überlassen, [...] machen im Kleinen alles was den Sieger zu Olympia zum Halbgott erhob.“(Vieth, 1795:1–2)

A testi nevelés gyakorlati megvalósulásának színterei a filantropinumok voltak, amelyekről a következő fejezetben esik szó, itt csupán néhány dologra történik utalás a téma kapcsán. A dessauai filantropinum jelentősége a testi nevelés terén abban ragadható meg, hogy ez az intézet volt az első olyan német iskola, ahol rendszeres iskolai testmozgást végeztek a diákok olyan tanárok vezetésével, akik más tárgyakat is tanítottak.

A filantropinumok közül a testi nevelés vonatkozásában feltétlenül ki kell emelni a schnepfenthali intézetet. Az intézményt Salzman dessauai mintára alapította a thüringiai Schnepfenthalban Gotha mellett. Salzman 1786-ban Johann Christoph Friedrich Gutsmuthst bízta meg a testnevelés oktatásával intézetében (Schmitt, 2007).

Johann Christoph Friedrich Gutsmuths (1759–1839) a hallei egyetemen tanult teológiát, fizikát, matematikát, történelmet, valamint Trapp²⁶ pedagógia előadásait hallgatta. A neveléstörténet az ő nevéhez köti a rendszeres testnevelés kialakítását (Waßmannsdorf 1884).

Gutsmuths a testnevelést a nevelés elválaszthatatlan részeként kezelte. Először a dessauai testgyakorlatokat tekintették mintának, majd két év után saját elképzelései szerint alakította a testnevelést. Módszerében a gyerekek egyéni képességeit tekintette kiindulópontnak.

A mozgást metodikailag gondosan felépítette, fokozatosan növelte a terhelését. Ő volt az első olyan pedagógus, aki amellet, hogy oktatott, publikációiban reflektált a praxisra, a tanítás gyakorlatát a komplex általános rendszerbe helyezte, és publikációs tevékenysége révén széles olvasótábor elé tárta (Geßmann 1998).

Írásai közül a már többször említett *Gymnastik für die Jugend* (1793) az iskolai testnevelés első rendszerező munkája. Szintén az ő nevéhez köthető az úszástanítás első módszertani könyve, az 1798-ban megjelent *Kleines Lehrbuch der Schwimmkunst zum Selbstunterrichte*.

Gutsmuths művei az iskolai testnevelés szakanyagának megteremtésén túlmenően a német torna és a játékok rendszerezett munkái (Schröder 1996).

Vieth és Gutsmuths példái alapján elmondhatjuk, hogy a filantropinumokban tevékenykedő testgyakorlás tanárok már nem csupán gyakorlatmesterek voltak, hanem olyan iskolai tanárok, akik könyveikkel megteremtették a német testnevelési irodalom alapjait (Virág, 2019b).

Az alfejezet bemutatta a filantropisták testi nevelésről alkotott gondolatait. Locke és Rousseau hatásait magukon viselve ráirányították a figyelmet a testi nevelés fontosságára. Ezt a nevelés többi területétől nem elkülönítve képzelték, hanem azokkal szoros kölcsönhatásban,

²⁶ Ernst Christian Trapp (1745–1818): pedagógus, tanár, iskolaigazgató, az első német pedagógia tanszék vezetője.

ugyanis a testi nevelést tekintették a lelki erők kifejlődésének fundamentumának. A testi nevelés területei közé sorolták az egészséges életmódot, beleértve a friss levegőn való tartózkodást, a kényelmes öltözéket, a mértékletes étkezést és italfogyasztást, a kényeztetés kerülését, a konkrét testgyakorlatokat, a játékot és a munkát.

5. A filantropinumok

A filantropisták nevelési célja, ahogy már korábban is említettük, a hétköznapi hivatását becsületesen végző erényes polgár nevelése, amelynek során kiemelt szerepet szántak a testi nevelésnek (Fináczy, 1927). Ennek beteljesedését intézményes keretek között látták megvalósíthatónak, aminek során a gyermekek elsajátíthatják azokat az erényeket, amelyek a társadalom számára is hasznosak és fontosak, úgymint a kötelességtudat, pontosság, közösségért végzett munka szeretete. Ennek kialakulását a jutalmazással és büntetéssel segítették elő (Pukánszky – Németh 1996, Fináczy, 1927, Mihalovicsné, 2006).

Az első, a filantropizmus nevelési eszménye mentén működő bentlakásos nevelőintézetet Basedow hozta létre 1774-ben Philantropinum néven III. Lipót Frigyes Ferenc anhalt-dessai fejedelem támogatásával.

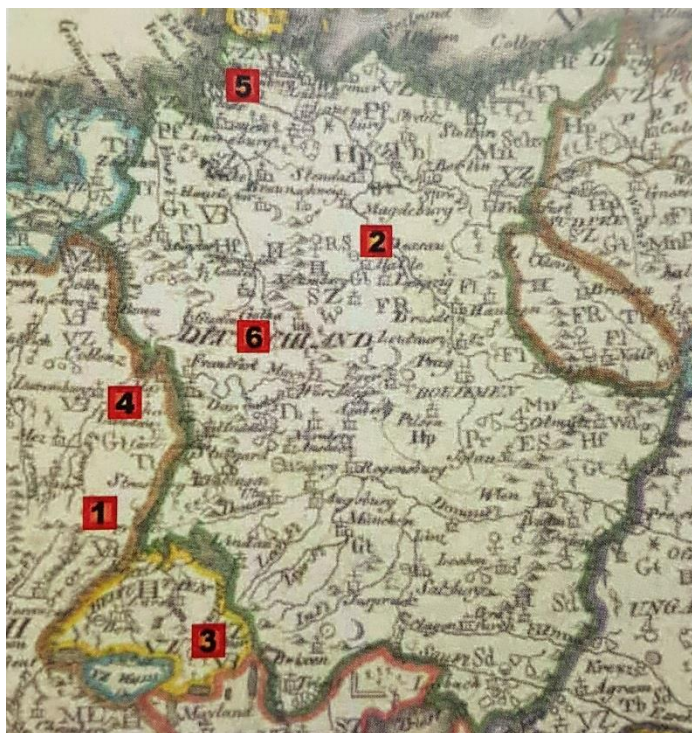
Fontos célként fogalmazták meg, hogy a fiúkat elsősorban emberré, majd európai polgárrá neveljék (Virág 2019). A dessai intézetet négy éven keresztül Basedow irányította Christian Heinrich Wolke²⁷ szakmai támogatásával, ezt követően a vezetés feladatát Joachim Heinrich Campenak²⁸ adta át. Az intézet Dessauban 1793-ban megszűnt ugyan, de mintájára több filantropinum is létrejött az országban (Schmitt, 2007a). A német nyelvterület hat legjelentősebb intézete a Marchlins, Colmar, Dessau, Heidesheim, Hamburg, Schnepfenthal mindegyike észak-déli kiterjedését tekintve mintegy 800 kilométeres körzetben helyezkedett el (Friedrich, 2008, Virág, 2019).²⁹ Németország második filantropinumát Marschlinsban Karl Friedrich Bahrtdt alapította. Intézetének munkarendje megegyezett a dessai iskoláéval, de nem volt hosszú életű. Ugyancsak az ő nevéhez köthető a harmadik bentlakásos intézet megalapítása Heidesheimben, azonban ez is csak rövid ideig működött (Frank, 1922).

²⁷ Christian Heinrich Wolke (1741–1825): filantropista pedagógus, 1774–1784 között a dessai filantropinum tanára, 1778-ban professzorrá nevezik ki, ettől kezdve Basedow-val és Campéval vezeti az intézetet.

²⁸ Joachim Heinrich Campe (1746–1818): német író, filozófus, a filantropista nőnevelési gondolatok egyik megfogalmazója.

²⁹ Johann Carl Ausfeld 1803/1804-ben készített térképe az intézetek pontos földrajzi helyét mutatja. In: Friedrich [2008]:439.

1. sz. ábra: A filantropinumok területi elhelyezkedése³⁰

(Forrás: Friedrich, 2008: 439)

A német területen alapított filantropinumok közül Basedow dessau-i intézete, valamint Salzmann schnepfenthali intézete voltak a legnépszerűbbek (Friedrich, 2008).

A napóleoni háborúkat követően erőteljesen jelent meg a német nemzeti szellem iránti igény és a német fejedelemségek törekvéseiben is tetten érhető a nemzeti nevelésre irányuló törekvés. A nemzeti vonások és a kialakuló polgárság formálását intézményes keretek közt tartották megvalósíthatónak. Az egységes nemzet eszméjében már a női nem is helyet kapott, ennek következtében Németország több területén került sor lányiskolák létrehozására, és egyes helyeken a férfi filantropinumok mintájára engedélyezték a női bentlakásos lánynevelő intézetek, leány-filantropinumok alapítását is (Pukánszky, 2011).

1782-ben Trittauban nyitotta meg Caroline Rudolphi (1754–1811)³¹ leány-filantropinumát („Erziehungsinstitut für junge Demoiselles”), amely néhány év elteltével Hamburg Hamm nevű elővárosába települt át.

Rudolphi intézetében kezdetben négy lány tanult, és az eredeti elképzelés szerint az alapító a családi nevelés egyfajta intézményes változatát akarta megvalósítani a növendékek

³⁰ Forrás: Friedrich, 2008: 439. Magyarázat: 1. Marchlins, 2. Colmar, 3. Dessau, 4. Heidesheim, 5. Hamburg, 6. Schnepfenthal.

³¹ Caroline Rudolphi (1754–1811): német költőnő, író, nevelőnő

számára. Idővel iskolája egyre népszerűbb lett, és az ország számos területéről érkeztek diákok. Az intézet pedagógiai programja főként Campe filantropinumának tantervéhez igazodott. A nevelésben a leányok írni-olvasni tanultak meg először, majd kézimunkáztak, valamint a nőnevelés elengedhetetlen részeként franciául tanultak. A tantervükben angol, rajz, zongorajáték, társastánc szerepelt, azonban ezeket a tárgyakat külön fizetségért tanították nekik. Ezekon kívül természettudományos tárgyak (földrajz, természettan, csillagászat és matematika) és vallás tan olvasható még az órarendben (Pukánszky, 2011).

Rudolphi széleskörű általános műveltséggel rendelkező, jól képzett német nevelőnőket szándékozott képezni intézetében. A természettudományos tárgyakat és a vallást saját bátyja oktatta a lányoknak. A férfitanárok számára a női filantropinumban való oktatás nem jelentett szakmai kiteljesedést, csupán egy átmeneti állomásnak tekintették pályájukon, amelyet főként állami fiúiskolában képzeltek el. Az iskola 1803-ban Heidelbergbe költözött, ahol a romantika prominens képviselői is megfordultak az intézetben, mint Achim von Arnim, vagy Ludwig Tieck (Gössmann, 2006). Rudolphi halála után egyik régi tanítványa és segítőtje vette át az intézmény vezetését, amit nővérével az 1830-as évekig vezetett.

5.1. A Dessau Philantropinum

Az Anhalt-Dessau Fejedelemség III. Lipót Frigyes Ferenc anhalt-dessau fejedeleme uralkodásától kezdve Németország egyik legjelentősebb felvilágosult központjai közé tartozott. A fejedelem felfigyelt Basedow pedagógiai írásaira, és figyelemreméltó járandóságot ajánlott neki, valamint a lehetőséget, hogy befejezze az *Elementarwerk* c. munkáját. Basedow 1771 májusában a hercegségbe érkezett és már ekkor foglalkoztatta egy nevelőintézet felállításának a gondolata, azonban a fejedelem az 1770/71-e áradásokat követő ínséges időkben nem tudta támogatni terveit (Niedermeier 1996). A filantropinomot Basedow és Christian Heinrich Wolke³² alapította. Basedow megbízta korának legjelentősebb grafikusát, Daniel Chodowieckit, hogy Wolke és Basedow által javasolt témák és motívumok alapján készítsen egy tankönyvet. Az elkészült munka, az *Elementarwerk* rézmetszeteinek jelentős részét maga Chodowiecki alkotta. Az intézet végül 1774. december 27-én nyitotta meg kapuit. Basedow az alábbi szavakkal üdvözölte az új létesítményt:

„A belátó emberbarátok támogatásával olyan nevelőintézet jött létre, ami a természetes tanítási módszerével nem csak a régi nyelveket oktatja, hanem, kényelmes, biztos, és

³² Christian Heinrich Wolke (1741–1825): filantropista pedagógus, 1774–1784 között a dessau filantropinum tanára, 1778-ban professzorrá nevezik ki, ettől kezdve Basedow-val és Campéval vezeti az intézetet.

előremutató tanulási utakat nyújt minden iskolai tudományban, [...] valamint fiatal tanárokat képezzen az iskolák és az előkelő családok számára, és felvilágosult, toleráns, vallástól független hitgyakorlatot folytasson.”³³ Fontos célként fogalmazták meg, hogy a fiúkat elsősorban emberré, majd európai polgárrá neveljék (Virág, 2019a).

Az intézmény a lelkesedés és a törekvések ellenére az első években toporgott. A tanári kar nehezen állt össze, és az ígért anyagi támogatás is késlekedett. Basedow komolyan elgondolkodott azon, hogy az intézetét áthelyezi Dessauból, Poroszországba, Dániába vagy Svájcba (Niedermeier 1996). Végül belátta, hogy nem tudja összetartani és irányítani a tanári kart, így 1776-ban lemondott a vezetésről. A kurátori feladatokat 1776-ban Joachim Heinrich Campe vette át. Campe szintén szembesült az anyagi nehézségekkel, az oktatás több épületben folyt. Végül 1777-ben a herceg a Dietrich palota egyes részeit az iskolának adományozta, majd 1778 és 1793 között palota egészét használhatták (Virág, 2019a).

1. sz. kép: A Dietrich Palota épülete

(Forrás: Niedermeier 1996:47)

A filantropinumba való bekerülés nem volt sem felekezethez sem társadalmi hovatartozáshoz kötve, a nemesi címeket nem használták az intézetben. Ezt az egyenlőségre és egységességre való törekvést tükrözte az egységes ruházat, valamint a fiúk rövidre nyírt haja is. A legnagyobb létszámot az 1782/83-mas évben érte el a filantropinum, amikor 53 növendék tanult a falai között, főleg felvilágosult gondolkodású családokból, Észak, Nyugat és Kelet Európából. A

³³ Basedow: Rede für das pädagogische Philanthropinum in Dessau (Dessau, 1775, idézi: Niedermeier, 1996: 46. A szerző fordítása.

diákok közt volt nemesi származású, de a kétharmad részét polgári származású növendékek tették ki. Ennek ellenére 1785 után főleg nemes ifjak tanultak az intézetben (Schmitt 2007a).

Az oktatás-nevelés alapelvei

A filantropisták szerint a nevelésnek – ahogy ezt korábban is kiemeltük – a gyermek életkorához igazodva a mozgást és a testgyakorlást előtérbe helyezve játékosnak és a praktikus ismeretek, gyakorlati munkafogások és eszközhasználat gazdag szemléltetését alkalmazva gyakorlatiasnak kell lennie. Egyik fontos alapvetésük, hogy a lélek műveltsége és tökéletessége a testtől függ, azaz a test a lelki erők kifejlődésének és megnyilvánulásának eszköze (Frank 1922).

A testi nevelés kérdéseire kitérő legfőbb magyar nyelvű írások alapján (Frank 1922, Fináczy 1927, Czeke 1938, Pukánszky – Németh 1996, Mihalovicsné 2006) meghatározó a lovagi erényeket idéző intelmek mellett az egyes mesterségek alapjainak elsajátítása, a különböző területeken történő tapasztalatszerzés, a kényeztetés kerülése a nevelésben, valamint az időjárás viszonyokhoz való alkalmazkodás képessége.

Az intézetben a napirend az alábbiak szerint alakult: 7 óra alvás, 6 óra öltözködés, evés, ivás, szórakozás, 1 óra rendrakás, 5 óra tanulás, 3 óra rendszeres szórakozás (tánc, lovaglás, vívás, zene), 2 óra kézimunka. Fontosnak tartották, hogy a növendékeket minél korábban hozzászoktassák a váratlan helyzetekhez. Ennek érdekében minden hónapban egy éjszakát virrasztottak, néha böjtöltek, ekkor csupán száraz kenyeret és vizet kaptak, hideg szobában vagy padláson aludtak. A növendékek egy évben két hónapig a mezőn sátrakban laktak, rossz idő esetén a közelben lévő ház nyújtott menedéket. Ez idő alatt tanulmányozták a természetet, a gazdaságot, a halászatot és a vadászatot (Frank, 1922).

A filantropinumban folyó nevelés fontos jellemzője volt a testi nevelés megkülönböztetett kezelése. A dessauai Philantropinumban folyó oktatás hangsúlyos területei az ügyesség, edzettség, szabadság, természetesség.

Dessauban Basedow napi három óra testmozgást írt elő a növendékek számára, ezek közé sorolta a kézműves tevékenységeket, az életgyakorlathoz kötődő készségeket, úgymint hegymászást, kötélén ereszkedést, vékony jégen járást, úszást, evezést, lövést, vízből mentést, védekezést, valamint a gyaloglást és sátorozást (Schmitt 2007b).

A filantropisták az intézetben a Comenius, Locke, Wolff, Rousseau által is képviselt testgyakorlás elméletét átültették az iskolai gyakorlatba. Ezt kezdetben a hagyományos lovagi gyakorlatokhoz (vívás, lovaglás) kapcsolták. Emellett új mozgásformák is megjelentek, mint

például a rúdugrás, magasugrás, billegő fagerendára mászás, súly cipelése nyújtott karral és húzózkodás.³⁴

2. sz. kép: Rúdugrás

(Forrás: Schmitt, 2007:209)

A testnevelés iskolai tantárgyként történő bevezetésére Dessauban került sor először. Az intézmény a testi nevelés vonatkozásában legjelentősebb pedagógusa Gerhard Ulrich Anton Vieth³⁵, akire a német torna egyik atyjaként tekintettek a tornagyakorlatok általános támogatásában, és a tudományos leírásában végzett tevékenysége miatt (Tenorth 2010).

A dessauai intézet növendékeinek haja rövidre volt nyírva. Ruházatuk bő és kényelmes volt, hideg vízben fürödtek, és kemény ágyon aludtak, gyakran kirándultak, rendszeresen foglalkoztak faragással és esztergályozással, sokat játszottak a szabadban és a mesterséges testgyakorlatokat is jókedvvel végezték. Az is feltűnhetett a látogatóknak, hogy a leckék csak

³⁴ Wolke levele Campéhoz 1780. nov. 19. Dessau. In: Schmitt, 2007g: 219.

³⁵ Gerhard Ulrich Anton Vieth (1763–1836): professzor, iskolatanácsos, a rendszeres testnevelés egyik megalapítója.

félóráig tartottak s két lecke közt mindig egy-egy félórát engedtek a gyermekeknek üdülésre (Czeke, 1938).

A filantropisták szakítottak a múzsai neveléssel, hanyagolták a művészeteket, és kifejezetten praktikus ismereteket tanítottak a növendékeknek, így pl. anyanyelvet, olvasást, írást, számolást, egészségtant, földrajzot, történelmet, természettudományt. Görög nyelvet egyáltalán nem, latint kizárólag a felsőfokú tanulmányokra készülő diákoknak oktattak. A filantropinumok taneszköztárát tekintve kiemelendő a gazdag természettudományos gyűjtemény, a térképek, modellek használata, a kísérletezés.

Dessauban Salzmann volt a „liturgus”, a vallási gyakorlatok vezetője egy ideig. A szertartás többnyire az imaházban (Betkammer) zajlott, aminek falai fehérek voltak fekete sávokkal (a rosszaságot szimbolizálták), a mennyezet csillagos kék, a padozat közepén koporsó állt, mint a mulandóság jelképe. Az asztalon két gyertya volt, ezek a megismerés két formáját, a mások által történt oktatást és a saját belátást jelképezték. A liturgus időnként a szabadba is kivitte a diákokat, ahol a természet összhangjáról és csodáiról tartott beszédeivel az Istenben való hitet igyekezett megszilárdítani bennük (Fináczy, 1927).

A fiúk előtt a kézműves, kereskedő, katonatiszt pálya nyílt meg, a lányokat a háziasszonyi szerepre készítette fel a nevelés. Mindkét nem esetében fontos volt a fizikai munkavégzés (Tenorth 2010). Mindenekfelett bíztak az intézményes nevelés erejében, ami által a gyermekek elsajátíthatják azokat az erényeket, amelyek a társadalom számára is hasznosak és fontosak, úgymint a kötelességtudat, pontosság, a közösségért végzett munka szeretete. Ennek kialakulását a jutalmazás és büntetés módszerével segítették elő (Pukánszky – Németh 1996). Az alapfokú képzés végéig koedukált nevelést javasoltak a filantropisták. Ezt követően mindkét nem esetében a társadalmi szerepükre való felkészítés kerül előtérbe.

Az intézet világa

A Dessau Philantropinum mindennapjainak bemutatásához egy korabeli forrásra támaszkodunk, az eredetileg ismeretlen kortárs szerző kiadott feljegyzéseire 1780-ból, amelyről később kiderült, hogy Ulrich Detlev von Eggers báró levelei³⁶.

A látogató az alapítást követő hatodik évben, 1780-ban járt az intézményben, Christian Heinrich Wolke igazgatósága alatt, amikor az iskola már átköltözött a fejedelem hajdani

³⁶ A levelek először 1791-ben jelentek meg Hamburgban, írójuk akkor nem fedte fel magát. 2003-ban ismét kiadták a leveleket, amelyek Christian Ulrich Detlev von Eggers (1758–1813). bárótól származnak. A levelek alapján készített beszámolót megjelenteti: Schmitt 2007: 183–194.

palotájának impozáns épületébe. A palotaépület felső szintjén voltak a tánc és a tornatermek is, de vívóterem, színházterem, és az ún. „Aranyterem” is helyet kapott. Itt rendezték a koncerteket, tanári konferenciákat, de ott ülésezett a szenátus is. A falakra az intézetalapító Basedow, Wolke igazgató, valamint a többi tanár és adományozók képeit függesztették. A falak mentén szekrények sorakoztak, amelyekben részint a könyvtár, részint a taneszközök voltak elhelyezve. Ezek közt számos metszet, és egy rendkívül gazdag természettudományos gyűjtemény található, amelyben növénygyűjtemény, mikroszkóp, térképek, föld- és éggömb, generátor, fizikai kísérletekhez szükséges modellek kaptak helyet. Egyértelműen kézzel fogható tehát a filantropisták szemléltetésre való törekvése a dessai példán (Schmitt, 2007a, Virág, 2019a).

A lakószárnyban voltak berendezve a tanárok és a diákok hálószobái. A nőtlen tanárok nyolc növendékkel alkottak egy-egy lakóegységet, amelyhez két vagy három szoba tartozott. Az egység egyik helyiségébe egy nagy asztalt állítottak, amelyen minden gyereknek külön a saját munkafelülete volt. A hálóban sorakoztak a kemény matraccal ellátott ágyak, és a diákok ruhásszekrényei. A rendért és tisztaságért maguk feleltek, amit mindig az aktuális szobafelelős ellenőrzött, valamint azt is, hogy mindenki rendesen tisztálkodott-e, és erről jelentést tett a tanárának. A filantropinum kertje a parkos részek mellett konyhakert részeket is tartalmazott, a gyerekek által elfogyasztott zöldségeket ott termelték, de voltak gyümölcsfák, lombos részek, ahol a gimnasztikai gyakorlatokat készítették elő, illetve ún. tankertek, amelyeket a tanítási óra keretében a növendékek önállóan műveltek.

Az úti beszámoló leírja a növendékek külső megjelenését is, amely eltért a korban megszokott merev öltözettől és parókától, meglepetten írta, hogy a fiúk haja rövidre volt nyírva, ahogy ezt más források is megerősítették (Czeke 1938), kék galléros és hajtókás szürke nyitott nyakú kabátban, és fehér, kék szalaggal díszített sapkában sétáltak az udvaron.

Az órarendekkel kapcsolatosan Mihalovicsné (2006) munkájában olvashatunk a kisiskolások foglalkozásairól. Első osztályban 8–9 óra között olvasásóra, 9 órától 10 óráig írásgyakorlat a második osztályos tanulókkal felváltva, valamint a rektor dolgozószobájának meglátogatása, séta 10–11 óra közt latin, 11 órától 12 óráig francia beszédgyakorlatok, 13–14 óra között zene és szabad foglalkozás felügyelet mellett, 14 órától 15 óráig szabadkézi rajz, 15–16 óra között tánc, végül 16–17 óra között francia szerepelt az órarendben.

A filantropinumban kiemelt szerepe volt a testi nevelésnek és a kézműves foglalkozásoknak, ezeket az alkalmakat egy nap több időpontba is beillesztették a napirendbe; 9–10, 13–14, valamint 18–20 óra között. Az időjárás függvényében sokoldalúan tölthették testmozgással a szabadban az időt, jó idő esetén a Mulde folyóban úszhattak, sárkányt eregettek,

télen hógolyóztak, korcsolyáztak, szánkóztak. Arra az esetre is fel voltak készülve, ha az időjárás a négy fal közé kényszerítette a tanítványokat. Erre az esetre egy több mint 40 játékból álló játékgyűjteményből – ezek jó része ügyességi játék – választhattak, mivel foglalkoznak. A fiúk ebéd után biliárdoznak vagy különböző kézműves foglalkozásokon vesznek részt, amely során dessauai mesterektől sajátítják el az asztalos, esztergályos, kovács, könyvkötés és rézmetszés és egyéb mesterségeket (Schmitt, 2007a, Virág, 2019a).

10 órakor az iskola minden tanára és diákja a főépületben gyűlt össze. A forrás szerzőjének látogatása idején 53 növendék tanult a falak között. A tanulókat kezdetben három csoportra osztották, az egyikbe kerültek a legfiatalabbak, a másik kettőbe az idősebb diákok. A nagyobbak két csoportja tovább differenciálódott, külön osztályt alkottak a leendő kereskedőpalánták, és egyetemi tanulmányokra készülők. 1779-re felhagytak ezzel a csoportalakítási koncepcióval, nevelési kérdésekben persze tekintettel voltak a gyermekek életkorára, azonban alapvetően a diákok előrehaladásának, valamint az ő és a szüleik igényeinek alapján differenciáltak. A tantárgyak közt szerepelt matematika, latin és francia nyelv, tánc, rajz, testnevelés, természettudományok, kézműves tevékenységek, kereskedési ismeretek.

Érdekes jegyzetekre bukkantunk az órák menetével kapcsolatban is. Kezdetben engedélyezte Basedow az iskola pedagógiai programjában a diákoknak, hogy a tanórák alatt is a mozogjanak, csupán írás, rajzolás és olvasás közben kellett a gyerekeknek a padokba ülniük. A szokatlan engedékenység azonban kiváltotta a sajtó és a szülők kritikáját, akik rigorózusabb szabályokat követeltek, így szigorítottak a szabályzaton.

Figyelemre méltó, mai értelmezésben akár az iskolai hospitálási naplónak is beillő tanóra-vezetési feljegyzéseket olvashatunk Wolke óráiról. Wolke életrajzíróitól (Sander, 1898, Wolf, 2004) tudjuk, hogy kiváló pedagógus volt, emellett több tanításhoz kapcsolódó munkát is írt. Wolke játékkal kezdte az óráját. A megtekintett órán latinul adott instrukciót a diákoknak, milyen állat hangját utánozzák, majd a gyerekek instruálták egymást. Ezt követően a továbbiakban is játékosan folyt az óra. A tanár megkérdezte a gyerekeket, milyen állatokat ismernek, és nekik latinul kellett mondani az állat nevét, aki nem tudta, az felelhetett csak németül. Ezt követően Wolke csoportokba rendezve írta fel a neveket a táblára, és latinul mesélt az állatok anatómiájáról és természetes életkörülményeiről. Wolke módszerét bemutató-megbeszélő módszernek fordíthatjuk leginkább (Versinnlichungsmethode), amely lényege abban ragadható meg, hogy a tanár idegen nyelven magyaráz a gyerekeknek, miközben megpróbálja a lényegét érzékelhetővé tenni. A leggyakrabban használt szemléltető eszköz,

amelyet maga Wolke is alkalmazott, az *Elementarwerk*ben is szereplő rézmetszetek (természet, tájak, társadalom, emberek).³⁷

3. sz. kép: Chodowiecki vázlata az *Elementarwerk*hez

(Forrás: Schmitt, 2007:186)

Végül Wolke képeket mutatott a diákoknak az *Elementarwerk*ből, akik hosszasan szemlélhették, és gondolkodhattak róla. Ezt követően interaktív formában folytatódott az óra, a nevelő kérdezett (ekkor már német nyelven is akár) a képekkel kapcsolatban, a gyerekek pedig válaszoltak. A duplaóra a végén felüldülésképpen a diákok felolvashatták fogalmazásaikat, úti élményeiket, novelláikat, állatmeséiket, leveleiket. Wolke fontosnak tartotta eközben a kifejező olvasást, a logikus felépítést, a stilisztikai és nyelvi megformáltságot. A diákok szabadon választhattak témát és műfajt is, majd egy hét állt a rendelkezésükre, hogy elkészítsék a munkáikat. A tanítási óra befejeztét harang jelezte 12 előtt 10 perccel, de a gyerekek még az osztályban maradtak, és ott töltötték a szünetet („Mora”).

Később a gyerekek és a tanárok közösen ebédeltek az emeleti étkezőben. Az étkezőben hosszú asztalok sorakoztak, az ételeket felszolgálták a diákoknak, és asztali áldás nélkül étkeznek. Hétköznapokon nem fogyasztottak húst, csak két tartalmas zöldséges ételt. Az ebéd után következtek a kézműves foglalkozások.

³⁷ Wolke saját maga is készített hat rézmetszetet, de főként a híres berlini Chodowiecki munkáira támaszkodott.

Jutalmazás, büntetés

Az intézetben a gyerekeket alapvetően arra nevelték, hogy jót cselekedjenek, de a filantropisták is éltek a jutalmazással és a büntetéssel, amit ünnepélyes és nyilvános jutalmazási ceremónia alkalmával tartottak. A gyerekek teljesítményét minden óra után kis kártyákkal jutalmazták a tanárok, amennyiben meg voltak vele elégedve, és ugyanígy voltak büntetőkártyák is. A tanárok minden héten bejegyezték egy nagy kézikönyvbe a gyerekek heti teljesítményét és magatartását. Ha valaki összegyűjtött 50 bejegyzést szorgalomból és erényességből, az kapott egy ún. „arany tűt”, amelyet vasárnaponként az istentisztelet után az imateremben elhelyezett ún. „Meritentafel”-en rögzítettek. Akinek 12 elmarasztaló bejegyzése volt, a büntető részhez került felhelyezésre. A tábla két részre volt osztva, volt egy fehér és egy fekete szárnya. Minden tanuló nevét felírták középre egy külön sorba, és abba a cellába tették a magaviseletének megfelelő jelzést az érdemtáblára. Természetesen minden növendék arra törekedett, hogy a neve mellett minél több arany tű gyűljön, így a filantropisták egyik fontos motiváló eszközévé vált a tulajdonképpeni értékelő tábla.³⁸ A legkitűnőbb növendék érmet vagy érdemrendet viselhetett a gomblyukában.

Basedow a szabályszegések esetén a büntetés különféle módozataival is élt abból kiindulva, hogy az iskola az élet kicsinyített világa. Amennyiben egy diákon lopáson értek, bitófa alá vitték és imitálták, mintha felakasztanák, esetleg dobpergés kíséretében a többi tanuló előtt „aljas gazember”-nek minősítették (Fináczy, 1927).

³⁸ A tábla ma a dessai várostörténeti múzeum gyűjteményében látható.

4. sz. kép: A dessai „Meritentafel”

(Forrás: Niedermeier 1996:58)

A leírások, noha sok szubjektív elemet tartalmaznak, vitathatatlanul körvonalazzák és bemutatják a dessai filantropinum belső világának képét.

A dessai intézménybe 1774 és 1793 között megközelítőleg 150 diák járt Európa számos országából; Hollandiából, Dániából, Franciaországból, Portugáliából, de érkeztek növendékek Bécsből, Prágából és Rigából is. A diákok között 60 nemesi származású ifjút találunk, a többi diák kereskedők, gazdag parasztok és tudósok gyermekei. A filantropinum a magas tandíj ellenére is állandó pénzügyi gondokkal küszködött, noha a dessai fejedelem mellett több mecénás is támogatta adományokkal az intézményt. Vélhetően a tanárok közt érzékelhető viszályok is hozzájárultak ahhoz, a nevelőintézet végül bezárta kapuit.

5.2. Schnepfenthal

Christian Gotthilf Salzmann a jénai egyetemen tanult teológiát, 1768-tól evangélikus lelkészként tevékenykedett kezdetben Rohrbornban, majd négy év múlva Erfurtban telepedett le. Innem hívta meg Basedow 1781-ben Dessaubá, hogy a filantropinumban vegye át a vallás

tanítását. Salzman 1781 és 1784 között dolgozott a dessau-i intézményben, majd úgy döntött, hogy családjával együtt a Thuringiai erdő szélére, Schnepfenthalba költözik, és Basedow intézetének mintájára saját iskolát alapít (Leonhard, 2008).

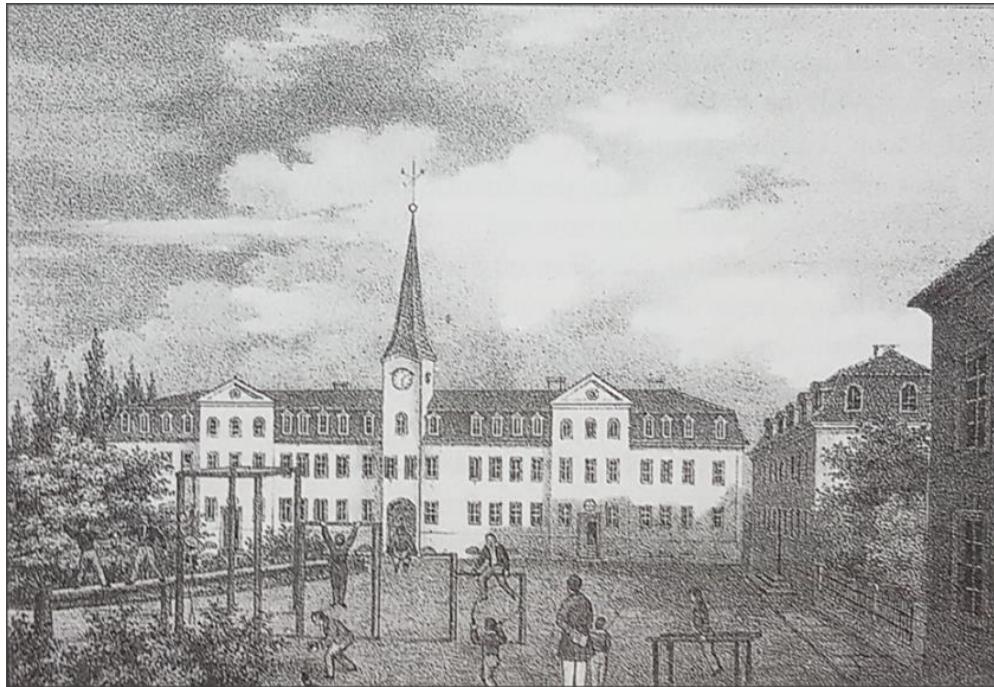
Salzman olyan helyet keresett a felállítandó intézmény számára, ami nincs túl közel a városhoz, hogy Gotha közelsége ne befolyásolja mintaiskoláját, azonban túl távol se helyezkedjék el attól az ügyek intézése, a megközelíthetőség és a kapcsolattartás miatt. Mindemellett Salzman pedagógiai alapvetéseiben leszögezte, hogy a leendő intézmény elhelyezkedése szempontjából rendkívüli jelentőséggel bír a terület esztétikai szépsége és sokszínűsége. Mindezen kívánalmaknak a Gotha melletti Schnepfenthal messzemenőkéig megfelelt, Salzmant lenyűgözte a táj szépsége:

Ha megtehettem volna, hogy átutazzam egész Németországot, kiválasztani azt a helyet, ami a legjobban elnyeri tetszésem, kétlem, hogy Schnepfenthalnál megfelelőbbet találtam volna. [...] A táj olyan gyönyörű, hogy a svájcziéval vetekedhet, hegyek, völgyek, erdők, mezők tavak változatos sokszínűsége jellemzi. (Salzman, 1887:152)³⁹

Salzman megvásárolta tehát a birtokot, és elkezdődött az épület helyének kiválasztása és tervezése. A schnepfenthali filantropinumban egyik különlegessége, hogy míg a többi intézet kastély- vagy palotaépületben lett kialakítva, addig Salzman ragaszkodott egy körültekintően megtervezett új építmény felállításához, amelynek költségeit II. Ernst von Gotha und Altenburg herceg 4000 tallérral támogatta. A tervezésnél fontos szempont volt, hogy a tanárok és a növendékek a naplementét és napfelkeltét, a holdat, a csillagokat, valamint az évszakok változását nyomon követhessék (Schmitt, 2007b, Virág, 2020b).

³⁹ A szerző fordítása. Az eredeti német szöveg: „Und wenn ich die Freiheit gehabt hätte, ganz Deutschland zu durchreisen, und mir de Platz zu wählen, der mir am besten gefiele, so zweifle ich, ob ich einen geschickteren als Schnepfenthal hätte finden können. [...] Die Gegend ist so schön, daß sie gewiß mit vielen Schweizerischen wetteifern kann. Berg und Tal, Wald und Wiesen und Teiche sind da in der mannigfaltigen Abwechslung.“ Salzman, Christian Gotthilf (1784): Noch etwas über die Erziehung nebst Ankündigung einer Erziehungsanstalt. In: *Salzman, Christian Gotthilf: Pädagogische Schriften*, 1. Th (Die Klassiker der Pädagogik, Band III), Lagensalza 1887, S. 151

5. sz. kép: A schnephenthali filantropinum Litográfia, 1843

(Forrás: Schmitt, 2007:214)

Tanítás, nevelés

Salzmann ismerte Campe⁴⁰ és Trapp⁴¹ hamburgi intézetét, és személyesen tanított Dessauban, így ezen tapasztalatokat is figyelembe véve körültekintően gondolta át, és alkotta meg saját filantropinuma modelljét és koncepcióját, amelyet meg is jelentetett.⁴²

Tervezetében az intézményben folyó oktató-nevelő munka három klasszikus területét, a testi, szellemi és erkölcsi nevelés fundamentumát dolgozta ki.

A növendékek télen 6-kor, ősszel és tavasszal 5-kor, nyáron pedig 4 órakor keltek. Ezt követően rögtön a szabadba mentek, és mindenki a saját kis kertrészének a művelésével foglalatzkodott. A reggelire 6 órakor került sor, általában vajas kenyeret és gyümölcsöt fogyasztottak. A tanítás 7–11 óra közt zajlott, a 4 órából a kisebbek 2 órát sétálással töltöttek, a nagyobbak pedig egyet szabadon választott munkával. 12–14 óra között került sor az ebédre és a testgyakorlatokra. Az ebéd rendszerint két fogásból állt; levest és főzeléket fogyasztottak húsfeltéttel, amihez vizet, ritkán sört, és ünnepi alkalmakkor bort ittak. A délutáni tanítás 14–

⁴⁰ Campe, Joachim ((1746–1818): teológus, a filantropizmus neves képviselője, Dessau-i tevékenysége után a Hamburgi filantropinum (1778–1785) alapítója és vezetője

⁴¹ Trapp, Ernst, Christian (1745–1818): teológus, Dessau tanára, a Hallei egyetem pedagógia professzora,

⁴² Salzmann (1784): Ankündigung einer neuen Erziehungsanstalt. In: Leonhard, Friedrich (szerk.) 2008. Pädagogische Welt – Salzmanns Schnephensthal. Ausgewählte Texte. Jena: Garamond.67–162.

17 óráig tartott, ekkor fogyasztották el uzsonnájukat, általában egy szelet kenyeret. 17–19 óráig szabad foglalkozás volt, majd a tanítóknak beszámoltak, mit csináltak ez idő alatt. A vacsora után átnézték és ellenőrizték a nappali jegyzeteiket, és este 10-kor tértek nyugovóra (Frank, 1922).

A testi nevelés terén meghatározta a tisztálkodás és az önellátás szabályait, az étkezések számát, idejét, és az egyes étkezésekkor fogyasztandó élelmiszereket. A testgyakorlás során a futást, ugrást, gerendán egyensúlyozást, játékokat, lovaglást, éneklést, hangszeren való játszást, könyvkötést, asztalos munkát, üvegsziszolást és rendszeres napi sétát és gyakori utazásokat írt elő.

A testi nevelés napi penzuma három óra volt, ebbe beletartozott az egy óra testgyakorlás a választott sportágban, a játék, az ebéd utáni kézműves tevékenység, és a délutáni kötelező séta vagy kirándulás is, amelyet esőben is megtartottak. A kézművességet; esztergálást, faragást, könyvkötést az intézetbe látogató mesteremberektől tanulták a fiatalok. A mozgásban követték az évszakok nyújtotta lehetőségeket, nyáron úszást írtak elő kötelezően, míg télen korcsolyázást, szánkózást.

A szellemi nevelés szempontjából elsődlegesnek tartotta a német nyelv alapos elsajátítását; a jó olvasást, helyesírást, szavalást, szövegértelmezést, helyes nyelvtani és jó stiláris önkifejezést. Latin nyelvet magasabb szinten csak a stúdiumokra készülőknek javasolta, a napi oktatásban a növények és állatok nevének ismeretét írta elő, illetve az olvasmányok alapján a nyelvi-nyelvtani ismeretek elsajátítását. A francia nyelv kiemelt figyelmet kapott a természetismereti jelenségekhez kapcsolódó tanulmányokban, szóban és írásban egyaránt. Az angolt kizárólag abban az esetben javasolta, ha a diákok előrehaladása a német, latin, francia nyelvekben meggyőző, illetve amennyiben a szülő kifejezetten kéri.

Természetrajzból a diákoknak ismerniük kell a két mérföldes körzetükben található emlősállatokat, madarakat, halakat, kétéltűeket, kukacokat, rovarokat, fákat, bokrokat, növényeket, ásványokat, és ezek minden számottevő képviselőit a távolabbi területekről. Földrajz keretében a növendékek megismerik az országok fekvését, termékeit, történelemből saját országuk történetét. Tanulnak továbbá matematikát és fizikát, mindkét tárgynál a szisztematikus előrehaladást javasolja. Vallástanból a saját könyve mentén tervezte a tanítást⁴³, előírta az étkezések előtti imádkozást, az *Elementarbuch*⁴⁴ alapján az olvasmányok

⁴³ Salzman, Christian Gotthilf (1787): Über die wirksamsten Mittel, Kindern Religion beyzubringen. Leipzig.

⁴⁴ Salzman, Christian Gotthilf (1782–1783): Moralisches Elementarbuch nebst einer Anleitung zum nützlichen Gebrauch desselben. Leipzig

megbeszélését, bibliai történetek olvasását. Csakúgy, mint ahogyan Dessauban tanított, nem kívánt mélyebb teológiai ismereteket átadni, azokat a felekezeti papokra bízta.

Salzmann fontosnak tartotta a tanítást, azonban úgy vélte, hogy a nevelés, a gyermekeknek a helyes irány mutatása ennél sokkal lényegesebb.

Az erkölcsi nevelés egyik fontos eszközének a többi filantróphoz hasonlóan a jutalmazást és a büntetést tekintette. Jutalmazásban többféle kategóriát állított fel, ilyen volt pl. a magasabb osztályba sorolás, a beajánlás hivatali munkára, illetve a kitüntetés. A jutalmazás ezen formáját Dessauban látta Salzmann, és az ott bevált módozatot kívánta saját intézetében is meghonosítani. Ennek alapján a növendékek az iskolában példás szorgalmukért cédulát kapnak. A szenátus minden héten összeszámolja a diákoknál lévő cédulákat, és egy könyvbe rögzíti. Amelyik növendék 50 dicsérő cédulát összegyűjtött, kap egy ún. „sárga tűt”, ami felkerül a nyilvános helyen elhelyezett értékelő táblára a növendék neve mellé⁴⁵ (Meritentafel).

Mintaiskolájába három különböző csoportot tervezett, életkor és előrehaladás szerint, amelyek ruházatukban is különböztek egymástól. Minden schnepfenthali növendék bordó uniformist hordott, erről Brunszvik Teréz is írt naplójában (Czeke, 1938).

Az intézménybe 6–10 közötti növendékeket szándékozott beiskolázni, akik már nem szorulnak annyira szülői gondoskodásra, azonban még formálható a jellemük. Létszámukat tekintve az első induló évben hat, a későbbiekben 12 diákot akart felvenni, ügyelve arra, hogy elkerülje a túlzottan magas létszámot, nehogy az oktatás minőségének rovására menjen.

A bentlakásért, szállásért, étkezésért, felügyeletért, tanításért évi 50 Lajos-aranyat fizettek a szülők, ami nem tartalmazta a ruházatot, a tankönyveket és a gyógyszereket.

A növendékek a szobákban, amelyeket télen sem fűtötték lószőr matracokon aludtak, ha túrázni mentek, akkor szalmán. Kerülték a kényeztetést, azonban Salzmann a szabályait egyáltalán nem tartotta spártainak.

Salzmann a filantropista felfogás értelmében a saját érzékszervekkel történő érzékelést, megismerést, azaz kizárólag a saját tapasztalaton alapuló tanulást vélte eredményesnek. Ebből kifolyólag Schnepfenthal valódi „tapasztalati tér” (Erfahrungsraum) lett, ahogyan Salzmann nevezte, „az én természetkabinetem” („mein Naturalienkabinett”).

Dessauban is tapasztalható volt a szemléltetés hangsúlyos jelenléte a tanításban, a gazdag természettudományos gyűjtemény, növénygyűjtemény, mikroszkóp, térképek, föld- és éggömb, generátor, fizikai kísérletekhez szükséges modellek alkalmazása (Virág, 2018, Virág 2019), ugyanakkor Salzmann túlmutatott a filantropisták körében egyébként is markánsan

⁴⁵ Erről bővebben: Virág 2019

megjelenő szemléltetésen, a tudományos gyűjtemények alkalmazásán, és az egész intézetét természettudományos térnek használta, az ebben folyó vizsgálódások az összes intézmény közül Schnepfenthalban valósultak meg leginkább.

A tanárok és a növendékek tanulmányutakon és kirándulásokon vettek részt, amelyek során állatokat, növényeket és köveket gyűjtöttek. Ezeket aztán bevitték az osztálytermekbe, megvizsgálták, klasszifikálták, majd a meglévő gyűjteményeikbe illesztették. Így jött létre például Schnepfenthal mocsár gyűjteménye, ami hosszú időn át fennmaradt az iskolaépületben.

Minden nap kirándulni megyünk a tanítványokkal, és kikeressük azt, ami számunkra a legkülönlegesebb. megbeszéljük egymással, mindenki elmondja, amit észlelt. Összevetjük a gyűjtött dolgokat, megállapítjuk, miben hasonlítanak, és miben különböznek egymástól, ezzel is pallérozva az összevető képességeinket. Magunk elé helyezünk tíz-húsz természeti tárgyat, megvizsgáljuk, megkeressük a hasonlóságokat, így megtanulunk absztrahálni, egyiket a másik után helyezzük, arra törekszünk, hogy világosan és érthetően jellemezzük, így fejlesztjük a fantáziát és a gondolataink érthető kifejezését. (Salzmann, 1786:160)⁴⁶

Szintén messze túlszárnyalta Salzmann a Dessau-i filantropinomot az élő állatok erőteljes bevonásával az oktatásba. A kirándulásokon őshonos gyíkokat és kígyókat gyűjtöttek, például törékeny kuzmát, vízisiklót, keresztes vipérát. Ezen kívül az illetékes vadász is gyakorta küldött az iskolába valamilyen érdekes állatot, amit befogott, vagy lőtt. A diákok a tanítás során összehasonlították az állatokat a természettudományos gyűjtemény meglévő, borszeszben tárolt preparált példányaival (König, 1961). ” A gyerekek gyakran jöttek be a tanári szobába, anélkül, hogy tudták volna, mi fogadja őket, amikor belépnek egy kendő alatt vagy egy kosárban elrejtőzve. Mekkora öröm és tapsvihár fogadta, ha eltalálták, hogy róka, borz, őzbak, bagoly, keselyű vagy más egyéb kerül elő a rejtekből”⁴⁷ (Salzmann, 1786:181).

A természeti jelenségek, állatok és növények megbeszélése az anyanyelv mellett francia és latin nyelven is történhetett, tehát az idegen nyelv oktatásába is bevonták ezeket a tartalmakat. Ezen kívül a különböző írásbeli feladatok és rajzórák gyakori tárgya volt a

⁴⁶ A szerző fordítása. Az eredeti szöveg: „Alle Tage gehe ich mit meinen Zöglingen in dies Naturalienkabinett und suche heraus, was uns das merkwürdigste ist. darüber unterreden wir uns, denn miteinander, jedes sagt, was es daran bemerkt; wir vergleichen die gesammelten Sachen untereinander, bemerken, worin sie einander ähnlich oder unähnlich sind, und schärfen so unser Unterscheidungsvermögen, legen zehn bis zwanzig Produkte der Natur vor uns, was sie alle miteinander gemein haben und lernen so abstrahieren; legen eines nach dem anderen weg, bemühen uns es recht deutlich zu beschreiben, so wird unsere Einbildungskraft und das Vermögen, an dem seine Gedanken mitzuteilen, geübt.” (Salzmann, 1786:160)

⁴⁷ A szerző fordítása. Eredeti szöveg: „Die Kinder kamen oft in das Lehrerzimmer ohne zu wissen, was sie sehen würden. Sie fanden bei ihrem Eintritt etwas, das unter einem Tuche, oder in einem Korbe versteckt war, ihre Neugier war aufs höchste gespannt. Sie fingen an zu raten und welche Freude, welches Händeklopfen, wenn sie es erraten hatten, und nun ein Fuchs, Dachs, Rehbock, Eule, Geyer oder dergleichen vorgezogen wurde.” (Salzmann, 1786: 181).

természettudományos megfigyelés, sőt Salzman az érzékeléshez zenei kifejezéseket is kért a növendékektől (Schmitt 2007a).

Salzman tovább tágította Schnepfenthal természeti terét, és a megismerést a környékre is kiterjesztette. A természettudományos séták mellett a diákok a földrajz és történelem órák keretében rendszeresen vettek részt kirándulásokon. Salzman hangsúlyozta, hogy „[...] ahelyett, hogy Párizst, Lisszabont, Rómát, Athént és Jeruzsálemet tanuljuk, ismerkedjünk meg azoknak a hegységeknek a láncolatával, amelyek tövében lakunk, és a szomszédos helység történelmével.”⁴⁸ (Salzman, 1787:162). A rövidebb túrákon kívül évente kétszer hosszabb kirándulást is beiktattak, amelyek során a 6–7 éves növendékek nagyvárosokba, kulturális központokba utaztak, mint például Frankfurt am Main-ba, Halléba, de ellátogattak más filantropinumba is, mint például Dessaubá és Reckahnba. Salzman nagy jelentőséget tulajdonított ezeknek a tanulmányutaknak, amelyekről részletes leírást készített 1784–1793 között és nyomtatásban is megjelentette több kötetben *Reisen der Salzmännischen Zöglinge* címmel.⁴⁹

6. sz. kép: A *Reisen der Salzmännischen Zöglinge* 1784-ben megjelent első kötetének címlap grafikája⁵⁰

⁴⁸ A szerző fordítása. Eredeti szöveg: „[...] ehe wir uns mit Paris, Lissabon, Rom, Athen und Jerusalem bekannt machen, müssen wir schon mit der Kette von Gebirgen, an deren Fuß wir wohnen, bekannt sein [...], wollen wir uns erst [...mit der] Geschichte eines benachbarten Orts bekanntmachen.” (Salzman [1787:162])

⁴⁹ Salzman, Christian Gotthilf (1784c): *Reisen der Salzmännischen Zöglinge*. Leipzig: Crusius. (1784: 1. Bd., 1786: 2. Bd, 1787: Bd. 2–3, 1793: Bd 6)

⁵⁰ A kép forrása: Salzman, Christian Gotthilf (1784c): *Reisen der Salzmännischen Zöglinge*. Leipzig: Crusius. <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN538038675>

A természettudományos ismeretek kiemelt szerepe mellett a filantropinumban a mindennapi életben hasznos dolgok tanítására helyezték a hangsúlyt, főként azon ismeretekre, amelyekre a kereskedőknek, kézműveseknek leginkább szükségük van.

A tanárok

Az intézetet Salzmann saját maga vezette feleségével⁵¹. Salzmann fontosnak tartotta olyan tanárok felvételét Schnepfenthalba, akik maguk is mintaként szolgálhatnak a növendékek számára. Kezdetben Heinrich Betler (1784–1788) volt támasza, majd a tanári kar fokozatosan bővült, Johann Christoph Friedrich Gutsmuths⁵², Johann Matthäus Bechstein⁵³, a filológus Christian Ludwig Lenz személyében.

Gutsmuths Halléban teológiát tanult, mellette Trapp⁵⁴ pedagógia előadásait hallgatta. Ezt követően házitanítóként tevékenykedett Carl Ritter és bátyja mellett, akiket 1785-ben felvettek a schnepfenthali filantropinumba, ahová Gutsmuths elkísérte tanítványait. Salzmann felismerte Gutsmuths pedagógiai tehetségét, és tanári állást ajánlott neki az intézetében. Gutsmuths elfogadta a felkérést, és csaknem haláláig Schnepfenthalban tanított földrajzot, technológiát, francia nyelvet, gimnasztikát és úszást. Már a kezdetektől foglalkoztatták a pedagógiai kérdések, illetve a földrajz és testnevelés tanításának dilemmái.

Írásai közül a *Gymnastik für die Jugend* (1793) az egyik legjelentősebb, a *Spiele zur Übung und Erholung des Körpers und Geistes* (1796) című könyve pedig a játékok vonatkozásában korszakalkotó, ezekről a testi neveléssel foglalkozó fejezetben már szó esett. Gutsmuths a különböző játékok pedagógiai és testnevelési funkcióit tanulmányozta, a jelentőségét méltatók ezt tekintik Németország első pedagógiai játék gyűjteményének.

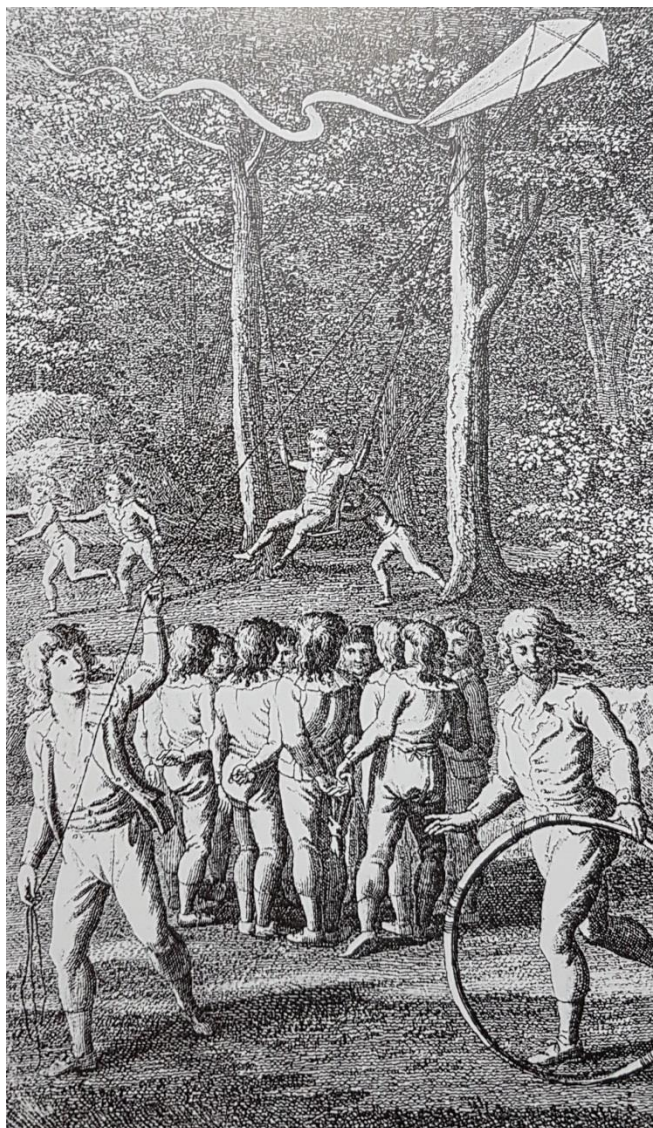
⁵¹ Salzmann 1770-ben vette feleségül az akkor 14 éves Sophie Magdalene Schnell, aki maga is egy lelkész lánya volt, és akivel életük végéig boldog házasságban éltek.

⁵² Johann Christoph Friedrich Gutsmuths (1759–1839): teológus, pedagógus, a rendszeres iskolai testnevelés atyja

⁵³ Johann Matthäus Bechstein (1757–1822): német természettudós, ornitológus, a természetvédelem egyik úttörője

⁵⁴ Ernst Christian Trapp (1745–1818): pedagógus, tanár, iskolaigazgató, az első német pedagógia tanszék vezetője.

7. sz. kép: Karikajáték. Westermayr, 1793

(Forrás: Schmitt, 2007:209)

Szintén az ő nevéhez köthető az úszástanítás első módszertani könyve, az 1798-ban megjelent *Kleines Lehrbuch der Schwimmkunst zum Selbstunterrichte* (Virág, 2018). Munkái rendkívül népszerűek voltak, több nyelvre lefordították őket.

Gutsmuths művei az iskolai testnevelés szakanyagának megteremtésén túlmenően a német torna és a játékok rendszerezett munkái (Schmitt, 2007c) Noha jelentősége kétségtelenül a testnevelés területén a legkiemelkedőbb, mindemellett a földrajztanításban is új módszereket próbált meghonosítani.

Johannann Matthäus Bechstein Jénában teológiát, természettudományokat, erdő- és pénzügyi tudományokat hallgatott. 1785-ben került természettudomány és matematika

tanárként Schnepfenthalba, ahol csaknem tíz évig dolgozott, később saját erdészeti és vadászati oktatási magánintézetet alapított 1794-ben (Leonhard, 2005).

Christian Ludwig Lenz (1760–1833) Jénában, majd Lipcsében folytatott teológiai és filológiai stúdiumokat. 1784-ben elfogadta Basedow ajánlatát, hogy dessau-i intézetében lássa el a tanárok felügyeletét, 1787-ig maradt az iskolájában. Ugyanebben az évben Salzmannt Schnepfenthalba hívta, ugyanilyen megbízatással. Itt közelebbi kapcsolatba került Salzmannt családjával, olyannyira, hogy 1788-ban feleségül vette legidősebb lányát, Magdalena Salzmannt. Tíz gyermekük született, akik közül az egyik fiuk, Harald Othmar Lenz beírta a nevét a természetismeret történetébe. Lenz kétszer is vállalkozott arra, hogy elkíséri a növendékeket tanulmányi útra, először 1796-ban Dániába és Svédországba, majd 1798-ban Franciaországba. Úti élményeit könyvben is kiadta.⁵⁵ 1802-ben hagyta el az intézetet, mert elfogadta a felkínált gimnázium igazgatói státust Nordhausenben, majd négy évvel később Weimarban (Schumann (1883)). 1810-re 21 férfi és hat női tanerő alkotta a tanári kart, a hölgyek közt a férfi tanárok feleségeit, illetve Salzmannt leánygyermekét találjuk.⁵⁶

Az intézmény igen családi hangulatú volt, ezt az ide látogató vendégek mind megjegyezték leírásaikban. Brunsvik Teréz⁵⁷ 1808-ban járt Schnepfenthalban. Naplójában 1808. augusztus 19-én elismeréssel ír Salzmannt intézetéről; hangsúlyozza családi jellegét, ahogy Salzmannt a feleségével és 13 gyermekükkel együtt dolgozik a közel 80 növendék érdekében, csodálja a Guthsmuths által bevezetett tornagyakorlatokat, és rendkívül imponált neki a botanikaoktatás.⁵⁸

Salzmannt filantropinuma igen nagy népszerűségnek örvendett, nem csupán német nyelvű területekről, hanem az országhatárokon túlról, Angliából, Svájcban, Portugáliából és a skandináv országokból is érkeztek növendékek. A növendékek és tanárok létszámára vonatkozóan Leonhard (2008) is szolgáltat adatokat, amely szerint a növendékek száma az alapítástól kezdve fokozatosan növekedett, 1790ben 29, 1794-ben több mint 40, 1803-ban pedig 61 diák tanult az intézet falai között. Vonzerejét pedagógiai koncepcióján, elhelyezkedésén, és a gondosan megválogatott tanári karon túl kétségkívül maga Salzmannt jelentette, hisz megjelent pedagógiai munkái garanciát jelentettek pedagógiai szakértelméről.

⁵⁵ Lenz: „Bemerkungen auf Reisen in Dänemark, Schweden und Frankreich“ (2 Thle. 1800).

⁵⁶ Salzmannt, 1810:156–157.

⁵⁷ Brunsvik Teréz (1775–1861), grófnő, a magyar óvodai mozgalom megteremtője, gróf Brunsvik Antal lánya

⁵⁸ A naplóbejegyzés szövege: „Schnepfenthal Salzmannt mit 13 Kindern, die ihn verehren und lieben und gegen 80 Zöglingen. Seine Frau eine lebenswürdige Matrone. Sein Sohn, Karl ein rascher, feuriger junger Mensch. Frau Lenz. Es ist interessant, diese Familie zusammen wirken zu sehen, Guthsmuths [...] ihre Gymnastik vortrefflich. Botanische Lehre, die Kinder wiederholen, ohne sie anzusehen, die Namen der Kräuter, wie sie der Reihe nach aufgestellt sind.” Idézi: Czeke, 1938:2

6. A filantropizmus nyomai Magyarországon

A 19. század első felében a Magyar Királyság a Habsburg Birodalom részeként az örökös tartományokhoz képest nagyobb függetlenséget élvezett. A jogrendet illetően a Magyar Királyságot a *Corpus Jurisban* lefektetett törvényeknek, valamint a *Hármaskönyvben* ill. a *Planum Tabularéban* összefoglalt szokásjognak megfelelően kormányozták, azonban az ország valódi függetlensége ténylegesen csupán a törvényhozásra, az igazságszolgáltatásra és a közigazgatásra korlátozódott, a külügy és a hadügy az uralkodó hatáskörébe tartozott. A kétkamarás országgyűlés kezében volt a hadsereg-kiegészítés engedélyezésének és a hadiadó megajánlásának a joga, azonban ezt 1796 és 1802, valamint 1812 és 1825 között nem hívták össze. A megyegyűlések az 1790-es években, majd később az 1820-as évektől kezdve politikai fórumokká érlelődtek és a magyar alkotmány megsértése ellen küzdöttek. Az idegen beolvasztó kísérletek kiváltották a magyar rendi nacionalizmus ellenállását, a századfordulót követően a nemzeti gondolat, majd 1825 után a polgári átalakulás és a nemzeti függetlenség kérdései is egyre erőteljesebben jelentkeztek.

Az intézményes nevelés hálózata részben már kiépült ebben a korszakban, de a lakosok társadalmi státusuktól függően vették igénybe (főként a polgárok és nemes ifjak). Az oktatási rendszer szervezete a rendi, nemzetiségi és vallási tagoltság következtében nem volt egységes. Felekezetenként alakult ki az iskolahálózat, amelyre befolyással bírtak a rendi önkormányzati szervek (községek, városok), és az alapítást, fenntartást támogató magánszemélyek. Az oktatásügyet a kormány felségjognak tekintette és az országgyűlés mellőzésével szabályozta. Az állami és katolikus iskolák a kormány irányítása alatt álltak, élükre a király által kinevezett főigazgató került. A többi tanintézet felett a király a helytartótanács illetékes osztályai által gyakorolt hatalmat. A protestáns oktatási intézmények felügyeletét és szervezését saját egyházi szerveik végezték, a konkrét kérdésekben az iskolafenntartók és leginkább az egyházközségek határoztak.

Az oktatási rendszer szervezete nem volt egységes. A tanításban meghatározó szerepet töltöttek be az egyházak. Az alapfokú oktatás a falusi és a városi elemi iskolákban csupán a legszükségesebb ismeretek (írás, olvasás, hittan, számtani alpműveletek) közvetítésére terjedt ki. A középfokú képzés legfontosabb intézményei a gimnáziumok voltak, amelyek kisebbik része csak a négy grammatikai osztályt indította, többségükben azonban az erre épülő két humanitási osztály is helyet kapott, megalapozva ezzel a növendékek felsőfokú tanulmányait.

A középiskolai oktatásban a 19. század elején a legtöbb gimnázium a katolikus egyház kezében volt. A protestáns középiskolák közül az öt legjelentősebb evangélikus intézmény Pozsonyban, Sopronban, Késmárkon, Lócsén és Eperjesen található. A reformátusok legfőbb iskolái Debrecenben, Sárospatakon és Pápán voltak, míg Erdély területén Kolozsváron, Nagyenyeden, Marosvásárhelyen és Kézdivásárhelyen működtek a legnagyobb kollégiumok. A közép- és felsőfokú tanulmányok közti átmenetet az egyetemi szintű képzés első lépcsőfokát alkotó bölcsészeti tanfolyamok, a líceumok képezték. Az innen kikerült hallgatók alsóbb hivatali vagy tanári állásokat tölthettek be.

A felsőfokú tanulmányokat biztosító, négy – bölcsészeti (mindenki számára kötelezően elvégzendő), teológiai, jogi, orvosi – karral csupán a pesti egyetem rendelkezett a Magyar Királyság területén. Kizárólag állami alapítású intézményként csak a selmecbányai bányászati akadémia működött. Ezek mellett három katolikus (Eger, Pécs, Temesvár), öt református (Pápa, Sárospatak, Debrecen, valamint két kisebb intézmény, Kecskemét, Máramarossziget) és két evangélikus (Pozsony, Eperjes) akadémia művelte a növendékeket. A protestánsok kollégiumai több szintű képzést egyesítettek, az alsóbb szintű intézmények mellett líceum, teológiai, esetleg jogi fakultás is működött. Az ország két gazdasági főiskoláját, a keszthelyi Georgikont és a magyaróvári gazdasági intézetet magániskolaként tartották fenn. A nyilvános intézmények mellett a magánnevelés (házi nevelés) is jelen volt a korszakban, bár ezzel a nevelési formával mindenekelőtt a főrangúak éltek.⁵⁹

A harmincas évekig a felvilágosodás eszméinek továbbélése figyelhető meg Magyarországon. Népszerűek voltak Locke, Rousseau, Pestalozzi és Herder nevelési eszméi, azonban a filantropizmus (Basedow, Campe, Trapp, Salzmann) és a neohumanizmus tanításai is jelen voltak. A kor számos területen sikereket mondhatott magáénak. Létrejöttek az első óvodák és magyar leánynevelő intézetek, kezdetét vette az intézményes tanítóképzés, de magasabb szintre emelkedett a szakképzés, valamint a nőnevelés ügyét is felkarolták.

Volt több olyan magyar származású pedagógus, aki a filantropinumokat nem csak látogatta, hanem egy bizonyos ideig tevékenykedtek is ott, ilyen volt például Berzeviczy Gergely⁶⁰, Glatz Jakab⁶¹ és Tschisch Tamás⁶². Szelényi olyan pedagógusokat is kiemel, akik pedagógiai, és esetenként irodalmi tevékenységükben egyértelműen követik a filantropista koncepciót, mint például Lovich Ádám Dávid, aki a beszercebányai evangélikus gimnázium

⁵⁹ Erről bővebben: Virág, 2013

⁶⁰ Berzeviczy Gergely (1763–1822): magyar közgazdasági író, evangélikus egyházkerületi felügyelő.

⁶¹ Glatz Jakab (1776–1831): evangélikus lelkész, egyházi tanácsos.

⁶² Tschisch Tamás (1756–1836): Salzmann schnepfenthali intézetében vendégeskedett, majd a csetneki gimnázium rektora, ezt követően magánnevelő intézetet alapít Csetneken előkelők és polgárok fiai számára.

számára 1792-ben kompromisszumos tantervet készített, valamint Genersich János késmárki tanár, az ifjúsági irodalom művelésében pedig Glatz Jakab (Szelényi, 1915). Együtt említi továbbá a filantropizmus közvetlen hatásának elemzésekor az evangélikus iskolaügy 18. század végén, illetve a 19. század elején létrehozott magán vagy nyilvános intézményeit; Tsisch Tamás csetneki magánintézetét, a lőcsei és késmárki evangélikus gimnáziumokkal kapcsolatos internátusokat, Sennovitz Mátyás eperjesi lánynevelő intézetét, valamint Roykó János besztercebányai nevelőintézetét.

A felvidéki intézmények vizsgálatával a jelen dolgozat keretein belül nem foglalkozunk, mivel úgy gondoljuk, ezt az adott kutatási helyen történő aprólékos forrásfeltárás nélkül nem lehet megvalósítani, így ez a terület majd későbbi vagy kapcsolódó kutatási irányt jelenthet további a téma feldolgozása során, különösen a filantropinumok és a fenti intézmények komparatív vizsgálata szolgálhat érdekes adalékokkal.

Mivel a jelenlegi magyarországi területen a férfi filantropinumokhoz hasonló intézmény a korszakban nem működött, így a férfiak neveléséhez kapcsolódóan a korabeli sajtóban azt vizsgáljuk meg, hogy mivel a filantropisták az erkölcsös polgárok nevelését az intézményes nevelés keretei közt tartották megvalósíthatónak, vajon Magyarországon a magánnevelés és intézményes nevelés diskurzusában megjelennek-e az érvek között a filantropizmushoz köthető elemek az intézményes nevelés szorgalmazói körében.

A nők nevelésének kérdésében szintén áttekintjük a periodikák írásait, majd a magánkézben lévő leánynevelő intézeteket vizsgáljuk ebből az aspektusból. Ezt követően a pedagógusok közül emeljük ki azokat, akiknek a munkájában meghatározó volt a filantropista pedagógiai koncepció, illetve keresünk olyan intézményesült gyakorlatokat, amiben tetten érhetők a filantropisták nevelési elgondolásai.

6.1. A férfiak nevelése

Az intézményes nevelés (köznevelés) és a magánnevelés kérdésében több fontos állomást kell megkülönböztetnünk.

Az 1790–91. évi országgyűlésen megalakított Művelődésügyi Bizottság, ami a nemzeti nevelés általános elveinek rendszerét volt hivatott kidolgozni, törvénytervezetében alap gondolatként fogalmazta meg, hogy minden gyermeket – társadalmi és vallási hovatartozástól függetlenül – intézményes nevelésben kell részesíteni. A tervezet fontos szerepet szánt az iskolában a magyar nyelvnek, a grammatikai osztályokban a tanítás nyelveként határozta meg. Meg akarta szüntetni a köznevelés osztrák felügyeletét, irányítását a

magyar közigazgatásra bízta. A bizottság munkáját követően azonban csupán 1806-ban született meg a közoktatásügy egész rendszerét és tartalmát szabályozó állami dokumentum, a II. Ratio Educationis, ami végül deklarálta a grammatikai osztályokban a magyar tanítási nyelvet. A felsőbb osztályba lépés feltételeinek újjászervezésekor eltörölte a nemesi származású tanulók előjogát, a tanulmányok folytatását a későbbiekben a teljesítmény határozta meg. Ez a rendelkezés a kialakuló magyar értelmiségi réteg szempontjából is jelentőséggel bírt, mivel a 19. század elején már nem nemesi származásúak is betölthettek alacsonyabb királyi hivatalokat.

A következő stációnak az 1825–27-i országgyűlést tekintjük, amikor a diéta a közoktatás megreformálására bizottságot szervezett, amely munkája során a Művelődési Bizottság irataihoz nyúlt vissza. A reformkor már új feladatokat várt el az iskolától: a polgárosodás tanügyi feltételeinek megteremtését, azaz készítse fel és tegye alkalmassá tanulóit a polgári életre.

A magánnevelés (házi nevelés) a főrangúak körében terjedt el leginkább, hiszen jelentős pénzügyi terheket is rótt a családokra. Az 1824–1845-ig terjedő időszakban az országgyűléseken többször is napirendre került a magánnevelés és köznevelés kérdése. Az egymásnak feszülő vélemények keresttüzében az ellentétes álláspontot képviselők abban mindenesetre egyetértettek, hogy a házi nevelés kérdését kormányzati szinten nem lehet szabályozni, azt azonban követelték, hogy a magántanulók is nyilvános vizsgát tegyenek.

A magyar nyelvű oktatás fokozatos bevezetésével együtt megnőtt az iskola, a közoktatás, a nyilvános iskolák szerepe, amit a reformkorban a nemzeti szellem terjedése is erősített. Az 1844. évi 2. törvény hivatalossá tette a törvényhozásban, a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az oktatásban a magyar nyelvet. Ezzel megvalósította egy olyan iskola feltételét, amely alkalmas a polgári társadalom átalakulásának elősegítésére, kijelölve ezzel az intézményes nevelés feladatát. 1845. jún. 16-án rendeletileg is szabályozták, hogy csak az kezdheti meg tanulmányait az alsó fokú iskolák negyedik osztályában, valamint a gimnáziumokban, aki nyilvános iskolában tett vizsgáját bizonyítvánnyal is igazolni tudja.⁶³

A korabeli sajtóban is éles visszhangra lelt a nyilvános iskolák és a magánnevelés vitája. Ennek bemutatására négy folyóirat, az *Athenaeum*, a *Figyelmező*, az *Erdélyi Muzéum* és a *Tudományos Gyűjtemény* 1814–1844-ig megjelent⁶⁴ évfolyamait vizsgáltuk. A kutatásunk

⁶³ A témáról még: Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken*. Debrecen: Csokonai.

⁶⁴ Az *Athenaeum* 1837–44, a *Figyelmező* 1837–1840, az *Erdélyi Muzéum* 1814–1818 és a *Tudományos Gyűjtemény* 1817–1844 között megjelent évfolyamait tekintettük át.

szempontjából legrelevánsabb írásokat a *Tudományos Gyűjtemény* közölte. A fejezetben a témára vonatkozó cikkek főbb pontjait ragadjuk ki.⁶⁵

Szilágyi Ferenc *A közönséges iskolai nevelésnek a házival való összevetéséről* című írása az *Erdélyi Muzéum* 1817. évfolyamában jelent meg. Szilágyi⁶⁶ már a cikk elején letette voksát a nyilvános iskoláztatás mellett, amit a történeti tapasztalat, a tanulási folyamat és a tanulás módszerei, valamint a jutalmazás és büntetés körülményeinek vizsgálatával indokolt. Szilágyi úgy vélte, kizárólag a nyilvános iskoláztatás képes a haza számára vitéz és kiművelt polgárokat képezni. A nyilvános iskola egyik fő erényeként emelte ki, hogy egy ilyen intézmény nem magánkezdeményezésre jön létre, fenntartását központi szervek szavatolják, tanítási rendjét szakavatott bizottság határozza meg, s mindezek betartását felügyelik, így az intézményben való oktatás kontinuitását sokkal inkább biztosítottnak látja, mint egy magánszemély által alapított intézetét, amelynek elvei és tanrendje többnyire alapítója kompetenciájának függvénye, s léte hosszabb távon nem minden esetben biztosított.

A nyilvános iskolákat „kisdéd köztársaság”-hoz (Szilágyi, 1817:115) hasonlította, amelynek tagjait bizonyos rendszabályok betartására kötelezik, így a növendékek megtanulják, hogy: „A rendtartás, függés, engedelmesség, szorgalmatosság olyan virtusok, mellyek nélkül a polgári Társaságban nem lehet jól lenni.” (Szilágyi, 1817:115–116) Mivel az iskolában a társadalom több rétege is képviselteti magát, akik regionálisan, nemzetiség és vallás tekintetében is különbözőek, így a diákok látóköre egymás megismerése és elfogadása során korán szélesedik, ami hozzájárul a sokszor negatív előítéletek levetkezéséhez. A közösség biztosítja a tanulók számára a társas érintkezési normák elsajátítását – így formálja jellemüket, személyiségüket –, a szabadidő együttes eltöltését, a növendékek megtanulják az elfogadás, a tisztelet és az alkalmazkodás erényeit.

⁶⁵ A magánnevelés és köznevelés korabeli sajtóvisszhangjáról Fehér Katalin írt még. Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó 128–135. Ő az Erdélyi Muzéum és a Tudományos Gyűjtemény 1777–1849-ig megjelent évfolyamait tekintette át, így írásából kimaradt Horváth Zsigmond, Horváth József Elek, Kovács Sámuel és Endrődy János cikke. Mivel a szerző átfogóan vizsgálja a kérdést, így munkájában itt említi Teleki József és Mikó György írásait is, amit mi a munkánk során a nevelési tervezetek szintjén vizsgáltunk.

⁶⁶ Szilágyi Ferenc (1762–1828): a kolozsvári, leideni és göttingeni egyetemi tanulmányai lezárása után hazatérve gr. Bethlen Pál unokái mellett nevelősködött. 1794-től Kolozsváron lelkész, 1797-ben a kolozsvári református kollégium történelem tanára lett. Történeti, teológiai munkái, valamint tankönyvei jelentősek.

A fővebb rendű gyermekek megtanulják ott az alsóbb állapotokat jobban esmérni, és inkább becsülni. Az alsóbbak hasonlóképpen helyesebb esméretet szereznek a felsőbbekről, és érdemen épült állandó tisztelet öntetik beléjük. A felsőbb rendű gyermekek emberibbek, és jobb szívűek lesznek, midőn a köznevelésben inkább elhullatják a születési, állapoti, és vagyoni kevélységet, melly belső nemesüléseket annyira akadályoztatja. [...] Nagyon hasznos pedig mindenkire, de kiváltképpen a fő-rendűekre nézve, ha ők idején megnyitják szíveket minden állapotbélielkhez, és okosan s szelíden hozzájuk közelíteni megtanulnak. (Szilágyi, 1817:124–125)

Az egymásnak való példaadás, a versenyszellem kialakulása jobb eredményekre ösztönzi a diákokat – vallja a cikk írója. A nyilvános iskolákban a tanulókat több tapasztalt és jól felkészült tanár is tanítja, így a diák könnyebben találhat olyan tanítóra és segítségével tudományágra, amely területen később tovább kívánja magát fejleszteni. A több oktató további előnye, hogy közösen könnyebben orvosolják a felmerülő problémákat és váratlan helyzeteket, mint az esetleg pályáját éppen most kezdő, csupán egy tudományterületen kiművelt, még tapasztalatlan házi tanító. „[...] ha a házi egy Tanítónak, nevendékjével ellenkező tudománybéli hajlandósága van, együtt nem sokra mennek. [...] A [sic!] sem lehet, hogy egy Tanító sokféle tudományt hasonló foganattal tanítson.” (Szilágyi, 1817:121) Megjegyzi továbbá, hogy nem minden család engedheti meg a házi nevelés során sem, hogy több tanárt is szerződtessen gyermekei mellé, így az ifjak tudományos kiművelése csorbát szenved. Amennyiben a nevelő és a neveltje között nem alakul ki a megfelelő kapcsolat, az szintén negatívan befolyásolja a tanulási folyamatot. A házi nevelésben oktatott gyermek nem részesülhet a tanulás során a kortárs gyermekcsoport ösztönző erejében, részvétlen marad a társadalom többi rétege irányában.

Az iskolában továbbá olyan szemléltető eszközök alkalmazása – fizikai, kémiai és ásványi gyűjtemények, könyvtár – segíti elő a tanulás hatékonyságát, amelyek a házi nevelés esetében nem állnak rendelkezésre. Az iskolai oktatásban igen erősen szabályozott a büntetés és dicséret eszköztára, így nem kell olyan nevelői túlkapasoktól tartani, mint esetleg a familiáris körben.

A főrendű szülők egyik általuk nyomósnak tartott ellenérve a közoktatás ellen, hogy főként az alsóbb osztályokban nagy számmal képviseltetik magukat a szegényebb néprétegek gyermekei, akik negatív erkölcsi hatása kihathat gyermekeikre. A következő ellenérvük, hogy a felsőbb osztályokban nagyszámú, különböző képességekkel és célokkal bíró növendék tanul együtt, ami nem biztosít mindenki számára megfelelő előmenetelt. Szilágyi ezt a valós problémát a differenciált tanítás lehetőségével javasolja megoldani. Megvallja ugyan írása végén, hogy a nyilvános iskolai nevelés sem mentes a fogyatékosoktól, azonban hozzáfűzi: „Éppen nem erősítem, hogy házi neveléssel is sok derék emberek ne formálódna; sőt magam

is esmérek és tudok olyanokat; de nem merném csak ugyan mondani, hogy azok is közönséges neveléssel még derekabbak ne lettek volna.” (Szilágyi, 1817:136)

Az írás legfőbb pontjait számba véve egyértelműen nyilvános iskolában tartja megvalósíthatónak a polgárok képzését, bár ő nem az erényes vagy szorgalmas, esetleg boldog jelzőt használja cikkében, hanem a kiművelt és vitéz attribútumokat a polgárság vonatkozásában. Kiemeli továbbá a jutalmazás és büntetés módszereit, a képzett tanárokat, valamint a szemléltető eszközök használatát, ami egyértelműen filantropista vonásokat mutat.

Horváth Zsigmond a *Tudományos Gyűjteményben* sorakoztatta fel a házi neveléssel szembeni ellenérveit.⁶⁷ A családi nevelés első hibájaként azt róttta fel, hogy a szülők nem szentelnek figyelmet kora gyermekkorban a nevelés következetességének, aminek a későbbiekben nem várt következményei lehetnek. A csecsemőkorban az anyák szerepét, a szoptatás, étel és öltözet jelentőségét emelte ki. Felhívta továbbá a figyelmet a gyermekek lelki fejlődésének formálására, a tanításban a folyamatosságra, állandóságra és konzekvenciára:

A szükséges és hasznos esméreket nem lehet egyszerre s mintegy töltéssel fejökbe tölteni, ahhoz hosszas idő, huzamos tanítgatás, vesződség, gyakorlás kívántatik. A tisztas erkölcsöknek magvait is csak apródonként lehet szíveikbe hintegetni, természeteknek jó igazítást adni, akaratjokat a virtus elfogadására készíteni, s indulataikat oktatás, intés s példa adás által megnevesíteni. (Horváth, 1825:54)

Következő hibaként a durva bánásmódot, vagy éppen ellenkezőleg, a túlzott kényeztetést említette. Mindkét végletet egyaránt veszélyesnek tartja, előbbit azért, mert ilyen nevelésben részesülve a gyermek cselekedeteit a későbbiekben a retorziótól való félelem, és nem a meggyőződés irányítja, utóbbi kockázatát pedig abban látja, hogy betegeskedő, finnyás, korhely és haszontalan tagokat nevel a társadalom számára. A familiáris neveltetés harmadik veszélyforrásának a társasági élet szabályai által meghatározott normák túlsúlyát tekintette az erkölcsi nevelés rovására. „Hajladozni, módizni, piperéskedni, tántzolni, muzsikálni, theátrumba járni, románokat olvasni” mindenki tud, „de kérdés, ha ezek mellett indulataik s erköltseik olly jók, tiszták és fedhetetlenek-e, mint kellene lenniök (Horváth, 1825:60). Fontosnak tartja persze, hogy az arisztokrata ifjak és hölgyek „szalonképesek” legyenek, azonban nagyobb nyomatókat adna az erkölcsi normák rögzítésének. „Öntsétek belé fiaitokba a munkásság, nemzetiség, anyai nyelv, a tudomány és a virtus szeretetét – s jobban megköszönik azt a jövendőben, mintha e nélkül őket legnagyobb Gavallérokka, s egész Uradalmaknak örökösseivé tennétek.” (Horváth, 1825:61) Következőként a vallásos nevelés

⁶⁷ Horváth Zsigmond (1825): A házi nevelésnek hibáiról, és azoknak orvoslások módjáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 45–99.

elhanyagolását róttta fel, végezetül pedig arra hívta fel a figyelmet, hogy a gyermek pályaválasztásánál annak irányát az érdeklődés és a tehetség határozza meg.

Írásában nem csupán kritikát gyakorolt a házi nevelés fogyatékoságait illetően, hanem megoldási javaslatot is kínált ezek kiküszöbölésére. A gyermekekre nézve ideálisnak tartaná, ha tízéves korukig a szülők maguk gondoskodnának nevelésükről. Amennyiben ennek valami folytán nem tudnak eleget tenni, úgy biztosítsanak megfelelő nevelőt vagy házitanítót, akik kiválasztásánál körültekintően járjanak el. Amennyiben a szülők ez utóbbi lehetőséget választják, kísérjék figyelemmel folyamatosan gyermekük és a nevelő közös munkáját, járjanak elő jó példával. A gyermek nevelésénél az emberi fejlődési szakaszokat figyelembe véve, annak megfelelően kell a neveltetésben a hangsúlyokat helyezni. Az első néhány évben a gondoskodás és a beszédtanítás álljon a középpontban. Három-négy éves korban már azt ajánlja, ismerkedjék meg a gyermek a betűkkel: „Eleven nyílt eszű nevendékkel három s négy esztendő s korában néhány napok alatt játszva megismertetheted a betűket; de azt ingyen se gondolja, hogy tanul, különben bele únhatna, hanem tsupa multság gyanánt vegye.” (Horváth, 1825:70) Ezt követi a számok elsajátíttatása. A tanítás során kiemeli a gyermek kíváncsiságának folyamatos kielégítését, a szabad levegőn való tartózkodást és az értelmes játék szerepét. A következőkben a konkrét oktatási tartalmakat fejtette ki a cikk szerzője. Hangsúlyozta az anyanyelv tökéletes megtanítását szóban és írásban egyaránt, ami a későbbiekben az idegen nyelvek elsajátításának jó alapjául szolgál. Idegen nyelvek esetében a németet és a latint említette, azonban az egyszerűbb szavakat több nyelven is megtanulhatják a növendékek. Az elme fejlesztésére különböző nyelvű memoritereket ajánl, majd a természet, földrajz és történelem progresszív megismertetését javasolja.

A következő sarkalatos pontként az erkölcsi nevelés területeit – szeretet, hálásság, jó szívűség – nevezi meg, majd a vallási nevelés alapelveit rögzíti. Negyedik pontként a jutalmazás és büntetés különböző formáit említi, s azok következetes végrehajtását javasolja, végezetül a szülői példamutatás jelentőségét hangsúlyozza.

A cikk írója éles kritika alá vonta a házi nevelést, azonban ezek orvoslását nem a nyilvános iskolákban látta, hanem a házi nevelés fogyatékoságainak kiküszöbölésében, ez esetben nem azonosíthatók filantróp gondolatok, csupán a személyes példaadás, valamint a jutalmazás – büntetés alkalmazása mutat egyezést.

Horváth József Elek szintén a *Tudományos Gyűjteményben* megjelent tanulmányában fejtette ki nevelésről alkotott gondolatait.⁶⁸ A cikk írója az iskolai nevelés alapját a szülői

⁶⁸ Horváth József Elek (1829): Az iskolai nevelésről Magyar országban. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 75–100. II. kötet 23–42.

nevelésben látta, de sajnálattal jegyzi meg, hogy akadnak ugyan olyan apák és anyák, akik gyermekeik első éveinek neveltetését saját irányításuk alá vonják, és maguk oktatják csemetéiket, azonban „Vagynak t. i. még Nagyjaink között is némelyek, [...] kik jobbnak állítják gyermekeiket holmi idegen, szabad gondolkozású, s gyakorta vallástalan, néhány nyelveket ugyan fecsegő, de nem próbált tudományú Nevelőkre bízni.” (Horváth, 1829:78) Megkülönbözteti továbbá azokat a szülőket is, akik szem előtt tartják fiaik nemzeti szellemű neveltetését, s neveltetésükről szintén maguk gondoskodnak, míg nyilvános iskolába nem íratják őket.

A nyilvános és a házi nevelés kérdésében ő is az előbbi prioritását nyilvánította ki munkájában, amit az alábbi érvekkel támasztotta alá: A nyilvános intézmények vezetői tapasztalt, a nevelésben járatos férfiak, akik munkájukat szigorú központi szabályozás szerint végzik, így abban az önkény jelei nem jelenhetnek meg, míg egy házi tanító saját princípiuma alapján tanít, ami nem feltétlenül helytálló. Ezzel a gondolattal már Szilágyi Ferenc írásában is találkozhattunk. A következő fogatékossága a házi nevelésnek, hogy a tanulásban a versenyszellem hiánya nem ösztönzi a nevelteket a minél kimagaslóbb eredmények elérésére. Ez a megállapítás is szerepelt Szilágyi Ferenc korábban ismertetett okfejtésében. Új gondolatként csupán az jelenik meg ezúttal, hogy míg a nyilvános iskolákban a tanulók tisztelik tanáraikat, a házi nevelő tekintélyét a szülők gyakran csorbítják, így a nevelt sok esetben nem respektálja tanárát, ami pedig a sikeres munka alapvető feltétele lenne. Horváth József Elek az érvek felsorakoztatása után nyomatékosan adott véleményének, miszerint csak a nyilvános iskolából kikerültek válhatnak a társadalom hasznos polgáraivá. „Hogyan fogja bátran kimondani ítéletét s vélekedését az az akármely Törvényhatóságnak Tagja, vagy Birója, ki szüntelen magányban neveltetvén, társaságban csak megszöllumlani is alig nyerhete alkalmatosságot?” (Horváth, 1829:84) – zárta a témával kapcsolatos gondolatait a szerző.

Kovacsóczy Ádám *Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról* című tanulmányában⁶⁹ azt kifogásolta, hogy a szülők a házi nevelés során a külsőségekre és a külföldi normarendszer utánzására koncentrálnak, miközben nem jut kifejezésre a hazafiság és a valódi értékek közvetítése. Ellenezte a kényeztetést, a gyermek önállóságának kialakítását hangsúlyozta.

⁶⁹ Kovacsóczy Ádám (1825): *Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról*. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet 31–47.

Ferenczy János⁷⁰ írásában⁷¹ a nevelők gyermekek előtti tekintélyét emelte ki. A gyermek nevelését meggyőződése szerint hároméves korig az anyának kell végeznie, csak ezután bízhatják a nevelő gondjaira. A nevelés két legfontosabb területének az erkölcsi és a testi nevelést tartja. Kiemeli a gyermek engedelmességre tanítását, amelyet szoktatás és példaadás útján kíván elérni. A nevelés kérdéseiben Campe és Salzmann műveit ajánlja a szülők és nevelők figyelmébe, egyértelmű tehát a filantropizmusra vonatkozó tájékozottsága.

Endrődy János értekezésében⁷² az erkölcsi romlás okait kutatta, ami a nevelés területén is érzékelhető, hiszen nagyobb hangsúly helyeződik a gyermekek „külső kiművelésére”, mint belső gyarapodására (Endrődy, 1822:15). Endrődy az erkölcsök lazulásának egyik fő okát a házi nevelésben látja. A közösségtől hermetikusan elzártan neveltetve elszigetelődnek a gyermekek a társadalom egyéb csoportjaitól: „Igy csak észrevehetetlenül beléje oltjuk egyebeknek megvetésöket, magának nagyobbra tartását, mellyet idővel is nehezen, vagy soha nem teszen le.” (Endrődy, 1822:30) Kizártnak tartja továbbá, hogy a magánoktatás keretei között a diákok egyetlen tanáruktól mindazt a tananyagot elsajátíthatják, amire az iskolában lehetőség nyílik. Az iskolatársak példaadása és ösztönzése szintén nagyobb húzóerőt jelent a gyermeknek, mint tanára szüntelen nógatása. A familiáris körben nevelt ifjú nem tanulja meg, milyen a szabályok betartása, a másokhoz való alkalmazkodás, társalkodás, hogyan kell kezelni a társadalom sokféleségét. Ezen ellenérvek mindegyikét korábban már Szilágyi Ferenc írásában is olvashattuk, igaz ő akkor ezeket egy másik nézőpontból sorakoztatta fel.

Kovács Sámuel tanulmányában⁷³ a tudományok művelésének és a műveltség színvonalában a házi nevelést preferálta a nyilvános oktatással szemben. „A mi pedig az Eruditiót⁷⁴ vagy Tudósságot illeti, itt is a magános oktatás némineműképpen több hasznú volna talán a közönségesnél.”⁷⁵ Megjegyezte azonban, hogy igen nehéz megfelelő nevelőt találni. A nevelő kiválasztásának az alábbi lehetőségeit említi: vagy egy ismerős ajánlja a tanárt, ill. a szülő levélben fordul valamelyik professzorhoz segítségért, aki általában nem a legalkalmasabb személyt ajánlja, sokkal inkább valamelyik rokonát vagy ismerősét. A professzor választása

⁷⁰ Ferenczy János (?–1836): Szombathelyen majd Pesten végzett tanulmányai befejeztével br. Laffert Vince fiainak nevelője, később ügyvédként tevékenykedik.

⁷¹ Ferenczy János (1827): Némely észrevételek a férjfi gyermekek házi nevelésökről a tapasztalás, s néhány Fenék törvényeknek (Principiumoknak) megállapítása a józan okosság szerént. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VIII. kötet 43–63.

⁷² Endrődy János (1822): A mái, akár mi mértékben el harapozott, erkölcsi megromlottságnak fő okairól. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 3–34.

⁷³ Kovács Sámuel (1823): Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becsértől. Az oskolának hasznos és szükséges voltokról: A nevezetesebb és nagyobb oskolákról, és azok felállítatások idejéről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 18–42.

⁷⁴ Műveltség, képzettség, olvasottság.

⁷⁵ Kovács Sámuel op. cit. 25.

esetenként egy olyan tanítványára esik, aki valamely vizsga letételekor jeleskedett ugyan, azonban a neveléshez nem ért (Kovács, 1823: 29–30). Locke-ra hivatkozva a tanító személyét illetően az alábbiakat tartja fontosnak:

A Tanítói Hivatal nagy okosságot, józan életet, nyájasságot és szemességet kíván, mely minémüségeket együtt egy emberben nehéz feltalálni. Mindenfelé jó előre kell azokat keresni. Mintha feleséget választanál, gyermekednek Tanítója kikeresésében szint' olly vigyázó légy.[...] Hogy gyermeked nyájas és illendő maga viselésű lehessen, szükségesképpen olyannak kell lenni Tanítójának is ki a' Világot esmerje, a' tisztesség réguláit, az időhöz, Helyhez, 'a Személyekhez képest jól értse, Tanítvánnyal annak gyakorlására ösztönözze. A' nyájasság, 's kellemetesség, mint első és legszükségesebb minéműség megkívántatik a Tanítóban, a' melly ifjú ezt megtanúlja Tanítójától nagy nyereséggel kél a' Világra, mert a' nyájas és rendes maga alkalmaztatás, a' Világ esmerése , a' Virtus, a* munkában való foglalatosság , a' Becsületnek, jó hírnek névnek szeretete olly drága kincsek, mellyeket ha az Ifjú megnyerhet, annakutánna a' szükséges Tudományokban önként és könnyen elő megyen. Mivel mindenek' kitanólására hogy ideje 's ereje legyen feltenni nem lehet, a' legszükségesebbeket , és a' mellyek Világi életében legnagyobb hasznára lesznek, hell mindenek felett tanítani , nem pedig afféle haszontalanságokkal fejét megrakni , mellyekre talán teljes életében sem lesz szüksége. (Kovács, 1823: 27)

Láthatjuk, hogy a nyájasság, tájékozottság, tisztesség, és az emberekkel való kapcsolattartás képessége fontos elemként jelenik meg a tanító személyében, nyoma sincs még a tanítói szakmásoknak.⁷⁶ A tanulási tartalmakat tekintve viszont egyértelműen kijelenti a mindennapok során hasznos ismeretek szükségességét, amivel a filantropistáknál is találkozunk.

Horváth János *Nevelést tárgyazó gondolatok*⁷⁷ című értekezésében Leibnizet többször említi, és Rousseaura hivatkozva a vallásos nevelés elkezdésének idejéről és módjáról fejt ki véleményét. Az idősebb korban kezdett vallásos nevelés helyett ő jobbnak véli, ha a kisgyermek korán, a szüleikkel együtt elmennek a templomba, és ott megismerkednek a vallás tanításaival. E tekintetben polemizál Basedow elgondolásával. A tanítás tartalmát illetően azonban a felvilágosodás és a filantropisták nézetei köszönnek vissza, ami a mesterségek szükséges voltát emeli ki. „Szintűgy használni lehetne a' mostani drága orbis pictusok helyett inkább a' külömbféle műhelyeket, a' mellyekbe egyik mester ember a' másik után a' nézgelő gyermekeknek mesterségét elevenen eleibek állítaná.” (Horváth, 1823:75)

Kiemeli a továbbiakban a gyermek szükségleteinek a figyelembevételét a tanítás során, és a megfelelő módszer megválasztásának fontosságát. „A'gyermeket legjobban intereszálhatja tanításod, csak talán ma, vagy most nem, annál vagy amannál az ablaknál nem, vagy mivel valami különöset látott s evett 's a' t. Meg kell választani az időt, helyet, alkalmatosságot a'

⁷⁶ A témáról: Nóbik, 2019

⁷⁷ Horváth János (1823): *Nevelést tárgyazó gondolatok*. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 7. évfolyam, 12. szám. 70–76.

tanításra.” (Horváth, 1823:75) Ez az aspektus a filantropista pedagógusok körében szintén markánsan megjelenik.

A hivatkozott pedagógusok alapján egyértelmű, hogy Horváth János ismerte mind a felvilágosodás, mind a filantropisták koncepcióját, ám nem minden tekintetben azonosult azokkal.

A bemutatott pedagógiai írások a férfiak nevelésében nem erősítették meg azon feltételezésünket, hogy ebben a diskurzusban megjelennek a filantropisták által képviselt pedagógiai koncepció elemei. Mindössze két olyan írásra leltünk (Ferenczi, 1827, Horváth, 1823), amelyben a polgárság nevelésének lehetőségét egyértelműen olyan nyilvános oktatásban látták, ami a filantropizmus pedagógiájában fellelhető elemeket tartalmaz.

6.2. A nőnevelés

A nők nevelésének jelentőségét már az 1790/91-es országgyűlésen felismerték. Ezt követően a megalakított és 1791–1793 között működő Művelődésügyi Bizottság az ülésein a nemzeti nevelés kérdésein túl a nőnevelés ügyével is foglalkozott. A leánynevelésről szóló tervezetet gróf Brunszvik Antal terjesztette az országos közoktatási bizottság elé. A gróf jelentésében felmérte a magyar nőnevelő intézetek helyzetét, és arra a következtetésre jutott, hogy ezek túlnyomóan főként idegen apácák kezén vannak. Feladatként tűzi ki, hogy az intézetek szellemét összhangba kell hozni a nemzeti nevelés elveivel, továbbá új leánynevelő intézet felállítását javasolta. Utóbbi abban a reményben, hogy a főrangúak ne külföldi intézetekbe küldjék leányaikat.

Az 1806-ban kiadott *Ratio Educationis*, amely az országos közoktatási bizottság munkája alapján született meg, külön fejezetet szentelt a leánynevelésnek (*De Institutis Puellaribus. Cap. VII.*). Elrendelte, hogy valamennyi társadalmi osztályhoz tartozó leány erkölcsi és szellemi neveléséről gondoskodni kell, és amennyiben lehetőség van rá, el kell különíteni a lányok és a fiúk oktatási intézményét. A *Ratio* különbséget tett az egyes társadalmi osztályok rétegeinek művelődési elemei közt.⁷⁸ Az előkelő családok gyermekei számára a köznép esetében is kötelezően oktatandó vallást, olvasás, írás, anyanyelv, számtan és háztartás mellett a magyar, német, francia nyelveket, az Isten, a fejedelem, a rokonok a szülők és saját maguk iránti kötelességüket, Magyarország történetét és földrajzát, valamint a társadalmi állapotuk által

⁷⁸ Lásd: Mészáros István (1981): *Ratio Educationis*. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar fordítása. Budapest: Akadémiai Kiadó.

megkívánt női munkákat írta elő (Kornis 1927, Pukánszky, 2006, Kéri, 2018). Az intézkedések megvalósulása azonban sokáig váratott magára.

A Ratiok hatására a fiúk középfokú oktatása erőre kapott; egységesült a királyi gimnáziumok és akadémiák szervezete és tanterve, a tanítás módszere és fegyelme. A középfokú lánynevelés intézményesített rendszere ezzel szemben teljesen hiányzott.

A következő mérföldkőnek az 1825–27. évi országgyűlést tekinthetjük, ahol az országgyűlés tanügyi bizottsága az *Opinio Excelasae Regnicolaris*ban összegezte legfontosabb határozatait. A lánynevelésre vonatkozóan a magyar nyelv kötelezővé tételét akarták elérni, ám ez akkor nem sikerült.

Az 1832–36-os országgyűlésre az *Opiniot* követően több javaslat érkezett a vármegyéktől, azonban ezek sem kerültek megvalósításra. A Helytartótanács 1843-ban báró Mednyánszky Alajost bízta meg a közoktatás reformtervezetének a kidolgozásával, amely során Mednyánszky a lánynevelésére is kitért. Tervezetében hangsúlyozta, hogy külön kell választani a fiú és a leányiskolákat, és kidolgozta a lányiskolák három típusát. 1844-ben a király támogatta Mednyánszky reformtervezetét, azonban nem támogatta a magyar nyelv általános oktatását (Kéri, 2018).

A lányok főként házi nevelésben részesültek francia vagy német nevelőnők mellett, esetleg idegen nyelvű apácazárókban, vagy szintén idegen irányítás alatt álló magánnevelő intézetekben nevelődtek.

A 18. század végétől egészen a 19. század közepéig hallatták hangjukat azok a hazafias költők és írók, akik a magyar nemzeti nyelv hiánya, a lánynevelés idegenszerűsége, a francia és német minták és divat utánzása, a sajátos magyar szokások elhanyagolása ellen emeltek szót írásaikban. A nők neveltetésének és műveltségének emeléséért folytatott mozgalom Magyarországon már a kezdetektől összefonódott a nemzeti szellem erősítésének szempontjával. A mozgalom első színtere az irodalom volt, ahol felismerték, akkor lehet felébreszteni a magyar hölgyekben a magyar nemzet és kultúra iránti igényt, ha számukra olyan irodalmi alkotások születnek, amik felveszik a versenyt a francia, német és angol irodalmi művekkel, amelyek ez idő tájt szinte kizárólagosan meghatározták az arisztokrata hölgyek lektűrjeit (Virág, 2013). Ezen felbuzdulva tehát a magyar irodalom jelesei az elhatározás nyomán olyan irodalmi remekekkel álltak elő, amelyek reményeik szerint a hölgyek magyar nyelvű szellemi táplálékává válhatnak, és segítségével kibontakozik a szívükben a magyar nemzeti érzés, a magyar kultúra és nyelv iránti szimpátia. Ilyen céllal született pl. Kármán József *Fanni hagyományai*, Kazinczy Ferenc *Bácsmegyei* és Kisfaludy Sándor *Himfi szerelmei* című műve. Utóbbi munka nagy népszerűsége tett szert a nőolvasók körében, így írója méltán

lehetett büszke a sikerére. Kazinczynak írt levelében 1808-ban azt emelte ki, hogy legnagyobb vívmányának a magyar nők lelkének megnyerését tartja, „[...] aki anyatejével szivhatja gyermekinek véribé nyelvünket, aki által nemzeti nyelvünk természetesen legnagyobb foganattal terjedhet és tétethetik közönségessé külömbféle fajtájú, szavú, gondolkozású és érzésű korcs magyarok által széjjel szagatott hazánkban.” (Kisfaludy, 1903–1905:149)

A kezdeti lépések nem hoztak azonban érzékelhető áttörést az olvasási szokások terén, a főrendű hölgyek továbbra is főként német és francia regényeket ill. folyóiratokat olvasgattak, ezért a kiadók a továbbiakban arra törekedtek, hogy gyarapítsák a hazai folyóiratok kínálatát. Erről részletesebben Bánóczy József *Nőnevelés és női olvasmányok e század elején*⁷⁹ című munkájában olvashatunk. „A győri főbb rendű leányoknak [...] a *Journal des dames et des Modes* folyóiratot járattják szüleik. [...] Igen ám, de mikor a magyar irodalom [...] alig nyújthatott ekkor még valamit, mert a mi volt, nem nekik való, vagy igen közepszerű volt.” (Bánóczy, 1882:88) 1794-ben Decsy Sámuel kiadott egy statisztikai és történeti tartalmú *Magyar Almanachot*, amit csupán két kiadás követett. Horváth István szerkesztésében 1812-ben indult meg a *Magyar Dámák Kalendáriumja*. Az igényes kötésű kiadvány naptári és genealógiai magyarázatokat, a kor jeles íróinak írásait és nevezetesebb magyarországi vásárok lajstromát tartalmazta, de a kalendárium csak három kiadást élt meg. A közönség várta volna az igényes olvasmányokat, azonban a nyelvújítás korának írói és költői főként versekkel és fordításokkal lepték meg közönségüket, így a kiadók – Kiss István, Landerer és Eggenberger – regénytárakkal kívánta kielégíteni olvasóközönsége igényeit (Bánóczy, 1882).

A nők műveltségének kérdésében visszatükröződött a rendi társadalom nőeszménye, miszerint a nőket elsősorban jó feleségekké és háziasszonyokká kell nevelni.⁸⁰ Még azok is, akik a nők magasabb művelődési szintjéért küzdenek – Kazinczy, Berzsenyi –, ennek lehetőségét elsősorban az irodalom és művészet terén látták, a tudományos élet egyéb területeit teljesen mellőzték, s csak később irányult a figyelem a tudományos műveltség teljes körére.

Jakabfalvy András *Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról*⁸¹ című tanulmányában már a nők tudományos művelődéshez való joga mellett foglalt állást, elutasítva a korábbi, a nők ismereteit csak a háztartásra korlátozó véleményeket.

⁷⁹ Bánóczy József (1882): *Nőnevelés és női olvasmányok e század elején*. In: *Nemzeti Nőnevelés*, 86–92.

⁸⁰ 1796 és 1799 között két erdélyi írónő, Máté Jánosné. sz. Ujfalvy Krisztina, és Molnár Borbála verses és prózai levelezésében a két ellenpólus, a szélső korabeli feminista, valamint az erősen konzervatív álláspont kardváltása követhető nyomon a lánynevelés és női műveltség kérdésében. Barátsági vetélkedés, vagy Molnár Borbálának Máté Jánosné asszonnyal két nem hibái és érdemei felől folytatott levelezései. Kolozsvár, 1804.

⁸¹ Jakabfalvy András (1825): *Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról*. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 23–31.

[...] a Természet; éles elmével és könnyű ésszel ajándékozta meg a szép nemet, mellyel a nagy és magas képzetek felfogására frissebb mint a férfi nem, kinek lassú komolysága az időben bizonyos pauzát huz, – okos ítélő tehetséggel, mellyel a jó és rossz elhatározásában bír, – érzékenyebb lélekkel pedig mint a férfi nem; ez oka, hogy életét tisztább örömek édesítik, távul a gyakori nyughatatlanság, mindennapos a meglegedés. (Jakabfalvy, 1825:25)

Ezen megállapításának alátámasztására az antik világból kölcsönzött példákat. Később meglegedéssel írja, hogy manapság egyre több jelét látni a hölgyek tudományos műveltség iránti igényének, és ezen törekvésük új lendületet és színezetet ad a társalgásoknak: „[...] ma mennél gyakrabban lépünk magyar szépeink társaságába, mennél beljebb jutunk biztos barátságokba, annál több jeleire találunk a Tudományos pallérozottságnak.” (Jakabfalvy, 1825:27)

A *Felső Magyar Országi Minerva* című folyóiratban megjelent *A főrendü asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni* című cikk szintén a mellett foglal állást, hogy a nők elméje a férfiakéhoz hasonlatosan igenis képes a tanulásra, sőt bizonyos területeken tehetségesebbnek is bizonyulnak az erősebb nemnél.⁸²

Sokszor csudálom, mi lehet az oka, hogy a tudományok tanulása nem teszi egy tulajdonképpen való részét a fő-rendü és gazdag asszonyok nevelésének. Az ő elméjek nem kevesebbé alkalmas a tanulásra, mint a férfiaké: miért kellene az egyik nemnél az okosságot egészen magára, és vesztébe hagyni; a másiknál pedig minden lehető gonddal formálni? Sőt vagnak némelly olyan okok is, mellyeknél fogva a tudományok, mellyek a szép nemet jobban látszanak illetni mint a miénket.⁸³

Az okok felsorolása során a cikk írója a következő területeket jelölte meg; a nőknek több szabad idejük van, ami több lehetőséget nyújt a művelődésre, verbális képességeik fejlettebbek a férfiakénál, végül, – meglepő módon – a férfiek esetleges műveletlenségét említette:

Minthogy pedig a beszéllés dolgában oly nagy bőséggel és gazdagsággal vagnak megáldva, nem volna e kár, ha ezen gazdagságot és bőséget haszontalanul vesztegetnék el. Ha az asszonyi nyelvek oly örömet pörögnek, miért nem szoktatjuk őket arra, hogy okosan pörögjenek. [...] Egy szóval: ha a szép mesterségek és adományok elméjeknek fontosabb tárgyakat adnának; nem lenne ez sokszor kéntelen költeményeket kigondolni. [...] Még egy harmadik okért is óhajtjuk, hogy az Asszonyok magokat a tudományok tanulására adják; azért tudniillik, mert férjeik azokban sokszor járatlanok és idegenek. Már pedig felette szánakozásra méltó dolog az, ha valamely fő-rendü házban a tudománynak még csak híre sincsen.⁸⁴

⁸² A főrendü asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. jún. 739–740.

⁸³ A főrendü asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. jún. 739.

⁸⁴ A főrendü asszonyoknak szükséges a tudományokat tanulni. In: *Felső Magyar Országi Minerva*, 1826. jún. 739.

A nők művelődési jogának egyik jeles képviselője Takács Éva, aki a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain szállt síkra cikksorozatában a női nem neveltetésének ügyében.⁸⁵ Felháborodottan ír a jelenségről, amely különbséget tesz a férfiak és nők művelődése között:

Sirni kellene azért lelkem nem bosszankodni, hogy a 19-dik század első negyedének színté a végén találkozik olyan valaki, a ki azzal az állítással mer elő állani, hogy minden okos teremtesnek nem egyforma jussa van gondolni, s gondolatjait szóval, vagy írással ki jelenteni. Sirjál édes barátném azon, hogy fiaink, vagy atyáink közül találkozik ebben a felvilágosodott században olyan gyarló, aki azt akarja elhíttetni velünk, hogy a nemek különbségénél fogva a mi egyiknek virtus, az a másiknál vétek volna. (Takács,1825: 62–63)

Visszautasította továbbá azokat a nőekkel szemben általánosan támasztott elvárásokat, hogy ne írjanak, ne kössenek fegyvert az oldalukra és ne politizáljanak. Ezek cáfolatára igen reprezentatív ellenpéldákat és példaképeket vonultatott fel írásában az irodalom és a történelem kiemelkedő alakjai közül. Amennyiben viszont az asszonyokat csak az anyaság, a házimunka és a gyermek nevelése köti le, s elméjüket nem pallérozzák közben, úgy a későbbiekben saját gyermekeik nevelésénél is csak a testi nevelés színterére koncentrálnak:

Rendszerént csak annyira is szoktak menni ebben, hogy gyermekeiket jól meghizlalják, mert felölök való gondoskodások nem igen mehet feljebb annál, hogy ételek, és tiszta ruhájok legyen mikor szükséges, és a kotsi el ne tapodja, vagy a kutba ne essenek. Épen az ilyen anyák által nevelt gyermekekből válnak azok, a kik az emberi méltóságot soha nem tudják illendő tekintetben tartani, a kik szeretnék meghatározni, hogy felebarátjaik gondolkodása tovább ne menjen mint az övéké. (Takács,1825: 66–68)

A nők alacsonyabb műveltségi szintjének okát egyértelműen a magasabb fokú szellemi műveltség hiányában látta. Kifogásolta, hogy a leánynevelés gyakorlatilag kimerül a háztartási ismeretek, tisztasági és udvariassági normák, a zene és kézimunka elsajátításában, amely tartalmakat – bár saját bevallása szerint is nélkülözhetetlenek a leánygyermek nevelésében, – más elemekkel is bővíteni kell, hogy a lányok szellemi táplálékhoz juthassanak képzésük során. A szellem pallérozását persze csak megfelelő leányiskola fennállása biztosíthatná, amivel a korabeli Magyarország nem dicsekedhetett. Felháborodottan utasította vissza levelében a nők művészetben való tájékozatlanságának vádját azzal az érvel, hogy eme hiány csak abban az esetben kérhető számon a magyar hölgyeken, amennyiben számukra megfelelő képzést biztosító képzőművészeti intézmény is rendelkezésükre áll. A továbbiakban fenntartotta a hölgyek jogát az irodalmi és a politikai életben való részvételre is (Virág, 2013).

⁸⁵Takács Éva (1825): Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 62–77. Takács Éva (1826): Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet, 73–96.

Takács Éva cikke nem maradt visszhang nélkül. Legélesebb bírálója Sebestyén Gábor volt, aki 1826-ban megjelent *Mennyből jött kirekesztő privilégium* című írásában a Biblia alapján keres igazolásokat arra, miszerint a nőket semmiféle jog nem illeti meg a tudomány, irodalom, művészet és politika berkeiben.⁸⁶ Takács Éva következő „levelében” inkriminálta, – miközben a cikkben mindvégig gúnyosan csak Tudós Írónak aposztrofált Sebestyén Gábor műveltségét ostorozta – miért nem élnek a férfiak tudományos privilégiumaik adta lehetőségeikkel, s gyarapítják írásaikkal a hazai tudományos szakirodalom palettáját.

Nemünk nevelésére figyelmeztetés végett amit írtam, az által nem csak a magam Nemének, hanem mind a két nemnek igyekeztem használni; mert én arról vagyok meggyőződve, hogy ha minden nevelő egy Pestalozzi vagy Salzmann lesz is, a ki a férfiak nevelése körül szives gondoskodással foglalatoskodik, fáradásainak érdemlett jutalma az erkölcsök és gondolkodás módja megjobbítása által nem lesz addig, míg az asszonyi Nem nevelésére olyan figyelem nem fordítatik, a millyent ezen Nem emberi méltósága érdemel, és a millyent a másik Nem maga és ez eránt való kötelessége parantsol. [...] a mi nemünk éppen olyan alkalmazatos a lélek akármely munkáját is végbevinni, mint a férfiak, és valósággal emberi méltóságunk ellen való véték nélkül nem eshetik meg nemünk lelki tehetségei kifejtődzésének valamely határt szabni. (Takács, 1826: 90–91)

Őszintén bízott abban, hogy hamarosan felismerik a nőnevelés jelentőségét. Akkor végre a női nemnek is lehetősége nyílik talentumának igazolására. Azt vallotta tehát, hogy nem létezik különbség a férfiak és nők elméleti képességei között, s ha mindkét nem számára a már említett területek mindegyikén azonos esélyeket biztosítanak, a nők is képesek a férfiakéhoz hasonló szerep kivívására az egyes tudományterületeken.

A feminizmust érintő további vitákat ezen a helyen nem ismertetjük, csupán a női és férfi intelligencia differenciálásának két példáját idézzük. Kovács Pál, az első magyar rendszeres nőnevelési munka szerzője, a nemek tipikus lelki különbségeiből kiindulva sajátos játékformákat különböztetett meg az eltérő nemű gyermekek esetében.⁸⁷ Hasonlóan konzervatív nézeteket vallott Szilasy János (1827) *A nevelés tudománya* című munkájában. Haszontalannak tartotta a lányok nevelőintézeti nevelését, mert mint vallotta, a gondos háziasszonnyá váláshoz nélkülözhetetlen tulajdonságokat egyszerűbben szerezhetik meg a házi nevelés keretei között a lányok. Legfeljebb két éves intézeti nevelést ajánl, ahol a növendékek a rajz, ének, zene, idegen nyelvek és a tánc területein is jártasságot szerezhhetnek (Szilasy, 1827:230). Szilasy művében differenciáltan tárgyalta az egyes rendbeli lányok nevelését, a közép- és főrangú gyermekek

⁸⁶Sebestyén Gábor (1826): *Mennyből jött kirekesztő privilégium*. In: *Tudományos Gyűjtemény*, II. kötet 124.

⁸⁷ A nevelés tekintetében, mivel a két nem esetében a szellemi képességek terén is különbözőségeket állapított meg, eltérő értelmi nevelést ajánl a fiú-és leánygyermekek számára. A kisfiúk nevelésében a tudomány, míg a lányok esetében csupán az írás, olvasás és vallási ismeretek közvetítését ajánlja művében [Kovács Pál (1833): *A nevelés tudománya*. Pest], amely esetében feltétlenül meg kell jegyeznünk, hogy a középosztálybeli nők nevelésére koncentrált.

esetében a képzést az idegen nyelveken túl történelemmel, természetrajzzal és gazdaságtannal egészítené ki.

Fáy András *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhajba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra*⁸⁸ című, az *Athenaeumban* megjelent cikksorozatában, amely később *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' lánykaira*⁸⁹ címmel kiadásra is került, gyakorlati tanácsait adta közre a nőneveléssel foglalkozó szakembereknek és a szülőknek egyaránt. Munkájában azt kutatta, milyen eszközökkel emelhető a magyar viszonyok között a nőnevelés szintje. Első lépésként a főrangú nők neveltetésének nemzeti szelleművé alakítását tartotta, mert szerinte ez a többi társadalmi réteg számára is példaként állhatna.

A továbbiakban a magyar lánynevelés hibáit taglalta; a lányokat nem nevelik arra, hogy megelégedjenek sorsukkal és lehetőségeikkel, túlságosan elkényeztetik őket, a nevelésből fakadóan a nők nem tesznek eleget a későbbiekben anyai kötelességüknek. Gyakran az anya helyett dajka szoptatja és neveli a csecsemőt, s gazdasszony vezeti a háztartást. A felserdült leánykát nevelőintézetbe küldik, ahol kézimunka, idegen nyelvek, társalgás, zene, tánc és helyes testtartás áll a tanítás fókuszában, miközben elsikkad a valódi hivatására való felkészítés. Fáy nem tartotta előnyösebbnek a házi nevelést sem, mivel a nem megfelelő műveltséggel bíró külföldi nevelőnők kezei közül kikerült leánykák igen távol kerülnek a magyar érzülettől és hazaszeretettől, hazájuk megbecsülésétől. Fáy munkájában megalkotta a műveletlen, álművelt és túlművelt nők tipikus lelki jegyeit is. Ideálja a művelt asszony, de a műveltség alatt nem a tudományos nevelést értette, hanem a józan észet, érzelmeket, tapintatot a világ történései iránt, és a jó erkölcsöket. A tudományoknak ezeket az irányokat kellene alátámasztania. Javaslatait pontokba foglalva rögzítette.

A nőnevelés kérdését álláspontja szerint állami költségeken kellene megvalósítani. Állami nevelőnő (tanítónő) képző intézet felállítását javasolta, amelynek tervét egy országos bizottság hivatott kidolgozni. Ugyancsak az állam, a megye kerület vagy város létesítsen leánynevelő intézeteket. Az első felállítását Pesten tervezi, de ezen kívül az ország négy nagyobb városában is szükségesnek tartja létrehozásukat. Az intézetekben folyó tanítás nyelve a magyar, és az idegen nyelvet oktatókon kívül kizárólag magyar tanárokat alkalmazhatnak. Az

⁸⁸Fáy András (1840): *Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhajba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra*. In: *Athenaeum*, aug. 9. 12. szám 177. aug. 13. 13. szám 193–200. aug. 16. 40. szám 211–217.

⁸⁹Fáy András (1841): *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek', főbb polgárok' és tisztességes karuak' lánykaira*. Pest: Trattner-Károlyi.

oktatás időtartama legalább négy év, a növendékek összlétszáma 40–50 fő, egy nevelőnő azonban 10–21 gyermeknek viselheti gondját.

Tananyag tekintetében az az alapgondolata, hogy a tanterv a magasabb rendű elméleti alapok helyett inkább életszerű ismereteket közvetítsen. Tervezetében a következő tantárgyakat írta elő: vallástan, erkölcsstan, földrajz, statisztika, fizika, történelem, egészségtan, háztartástan, magyar nyelvtan és irodalom, életbölcsesek, francia nyelv, tánc. Ezekon kívül a lányok szabadon választhatják a hímzést, zenét, éneket és rajzot. Reformjának fő vonásai tehát a következőkben ragadhatók meg: a nevelés a nők hivatásához és a női lélek természetéhez igazodjon, ne tudományos, hanem gyakorlati elemekre épüljön, érzésvilágát a magyar szellem hassa át, valamint fenntartását az állam biztosítsa.⁹⁰

Tessedik Sámuel szarvasi „szorgalmatossági iskolájában” lányok is tanultak a fiúk mellett, és szellemi és gyakorlati tekintetben egyaránt a fiúkkal megegyező minőségű oktatásban részesültek. A felsőbb osztályok fiú és leány növendékei számára 1787-ben természetrajzot, földrajzot, fizikát, számtant, mezőgazdaságtant, egészségtant és vallástant oktattak, a lányok elsajátították továbbá mindazt, amire feleségként és családanyaként később szükségük lesz. A leány növendékek közösen tanulmányozták Campe *Väterlicher Rath für meine Tochter* című munkáját, valamint járatossá váltak a különféle női tevékenységekben (Fehér, 1999). Ez esetben nem csupán az iskolaalapító filantropinumi látogatása miatt lehet kijelenteni, hogy az intézmény magán viseli a filantropizmus jegyeit, hanem a tanulmány tartalmában is megjelenik az egyik legjelentősebb képviselő nőnevelési munkájának tanulmányozása.

Szelényi Ödön (1916) *Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiről* című munkájában a 19. század első évtizedeiben a nőnevelés helyzetének bemutatása mellett a korszak legkiemelkedőbb nőnevelő intézeteit is rangsorolta. Szelényi sajnálkozva jegyezte meg, hogy a viszonylag széles kínálatban csupán néhány igazán jó hírű magánnevelő intézet emelkedik ki. Tanulmányában három intézetet emelt ki, Sennovitz Mátyás, Steinacker Gusztáv és Seltenreich Károly leánynevelőit.

Szelényi összegzéséből, aki jellemzően az evangélikusokról írt, kimaradt több intézet is, amelyek közül néhányat megemlítenek. Richmann János és felesége 15 éven át foglalkozott Bécsben leányneveléssel, ilyen előzmények után nyitották meg 1804-ben hatósági engedéllyel leányintézetüket, amely 17 fővel működött. Az ellátás díja korabeli relációban igen magasnak

⁹⁰ A leányok neveléséről, a leányiskolákról és a nőnevelők képzéséről reformkori sajtó vitáit Fehér Katalin összegezte. Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó, 289–303.

számított.

A felsőbb katonai körök Hajnis tábornok özvegyének létesítményét részesítették előnyben, amely nyolc-tíz fiatal lány képzését vállalta. Szintén kis létszámmal működött özv. Stomayerné leányinternátusa, ami hasonlóan az előkelőbb társadalmi körök leányainak nevelésére törekedett. Höhn Antalné sz. Schärer Éva budai internátusa a 19. század első évtizedeinek kedvelt intézete volt, hírnevét tulajdonosnője kiváló pedagógiai érzékének köszönhette. Höhn Antalné buzgón tanulmányozta Pestalozzi nevelési tanításait és jelentős érdemeket vívott ki az első kisdedovó intézet létrehozásában is. Az internátusban a tanítás nyelve a német volt, a növendékek ezen kívül magyart, francia nyelvet, történelmet, természetrajzot, rajzot és kézimunkát tanultak (Kéri, 2018).

Végezetül Folnesics János 1813-ban alapított lánynevelő intézetét említjük, amelynek tannyelve ugyancsak a német volt. Folnesics a nők neveltetésének bázisát a megbízható nyelvismeretben és a keresztény érületben látta, nézete szerint az egyéb tudományos tárgyak a szóbeli és írásbeli kifejezőkészség kifejlesztésének csupán eszközei. Úgy vélte, hogy a közép és felsőosztály oktatását felvállaló intézeteknek az a feladata, hogy bábok helyett értelmes anyákat képezzenek, a hangsúlyt pedig az igazi szellemi műveltségre helyezték a pusztá illemszabályok zene, tánc és idegen nyelvek 'külső műveltsége' helyett. Nézeteit részletesen az *Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes*⁹¹ és az *An meine Schülerinnen am Schlusse des Jahres 1814*⁹² című munkáiban fejtette ki, ezek elemzésétől azonban eltekintünk dolgozatunkban.

Az intézet házirendjét a szigor és egyszerűség jellemezte; korai, gyors felkelés, étkezések alkalmával egyszerű de tápláló ételek fogyasztása, ájtatosság, hosszú séták, tanulás. Minden nap volt szabad foglalkozás, amiről a növendékek írásbeli beszámolót készítettek. Az igazgató kifejezetten ellenezte a hosszas mechanikus kézimunkázást, ami mellett a lányok hajlamossá válhatnak az ábrándozásra.

A tananyagot hittan, erkölcsstan, magyar nyelv, német nyelv, számtan, mértan, földrajz, történelem, természetrajz, természettan, rajz és női kötelességek teljesítése alkotta. Az idősebb növendékek órarendjében a görög és római mitológia azon elemei is fellelhetők, amelyek a modern klasszikusok műveinek megértéséhez szükségesek⁹³ (Kornis, 1927). Ebben a neohumanizmus áramlatát vélhetjük megnyilvánulni.

⁹¹ Folnesics János (1815): *Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes*. Erstes Heft, Ofen, 59.

⁹² Folnesics János (1814): *An meine Schülerinnen am Schlusse des Jahres 1814*. Ofen.

⁹³A hazai nőnevelő intézetekről ír még Pukánszky Béla, azonban ő az 1845 utáni intézetekre koncentrált, így csupán Karacs Teréz és Teleki Blanka intézeteit említi munkájában. In: Pukánszky Béla 2006: 119–123. Vö.: Kéri, 2018

Bár Magyarországon nem alakultak ki a németekhez hasonlóan női filantropinumok, azonban több olyan neves nőnevelő intézet is működött az országban, amelyekben úgy gondoltuk, a filantropizmus eszméi is fellelhetők. A vizsgálathoz a Szelényi (1916) munkájában bemutatott intézményeket; Sennovitz Mátyás, Steinacker Gusztáv és Seltenreich Károly leánynevelőit kiegészítettük gróf Teleki Blanka nőnevelő intézetével, és ebben a négy kiválasztott intézményben vizsgáltuk meg, hogy kimutatható-e a filantropizmus jelenléte a falak között a nevelésben.

Sennovitz Mátyás intézete

Az Eperjesen 1776 óta evangélikus iskola keretein belül működő, ún. felsőbb leányosztályok vezetését Sennovitz Mátyás⁹⁴ 1784-ben vette át. A Magyar Kurír 1793-ban tudósításban dicséri Sennovitz leánynövendékeit, hogy a vizsgákon remekül szerepeltek (Fehér, 1999). Vélhetően a pozitív visszajelzések is hozzájárulhattak Sennovitz következő elhatározásához, miszerint saját bentlakásos nevelőintézetet alapít.

1794. áprilisában Sennovitz több korabeli lapban (a bécsi Magyar Hírmondóban, a Magyar Kurírban) tudósítást jelentetett meg ugyanazon címmel: „A szebb Nemnek felnevelését tárgyazó, és Eperjes Városában fel-állítandó Szerzetről. A bevezetésben a lányok korszerű nevelésnek a szükségességéről ír, majd arról, hogy ő maga kilenc éve foglalkozik nőneveléssel, ezért határozta el egy bentlakásos leánynevelő intézet megalapítását 12–15 leány részére, ami a terve szerint 1794. október 1-én nyitja meg kapuit. Sennovitz megfogalmazza célját: „áldott Hitves Társakat, jó Anyákat, gondos Gazda-Asszonyokat, és az emberi Nemnek valóságos tagjait” kíván nevelni a növendékekből (Magyar Hírmondó, Bécs 1794. május 23. Toldalék. 776.). A női nem nevelésének céljában egyértelműen megjelenik Campe a *Väterlicher Rath*ban kifejtett koncepciója.

Sennovitz úgy tervezte, hogy a munka nagy részét ő és felesége végzi, de megjegyezte, hogy szükség lesz még további oktatók alkalmazására: „ollyatén egy Férfi, a ki Német Országban leg főbb Oskoláiban magának nagy Tudományokat szerzett, de főképpen a Gyermeki oktatásnak módját helyesen érti, az Iffjuságnak pedig különös baráttya, és valamint a Frantzia Nyelvre, úgy a Hazánkban gyakorlott Nyelveket is tökéletesen tudja” (Magyar Hírmondó, Bécs 1794. május 23. Toldalék. 776.). Sennovitz előirányozta továbbá, hogy alkalmaz egy svájci nevelőnőt, aki a lányokat mindenféle asszonyi munkára, rajzra, és francia

⁹⁴ Sennovitz Mátyás (Késmárk, 1763. febr. 11. – Eperjes, 1823. aug. 11.): tanár, az eperjesi evangélikus lányiskola igazgatója.

nyelvre tanítja, valamint egy zenetanárt. Részletesen ismertette a tervezett bentlakásos nőnevelő intézet tantervét is. Eszerint a tanítási nyelve magyar és német, hogy a növendékek mindkettőben biztos jártasságot szerezzenek. Az oktatott tárgyak közt a vallástan, erkölcstudomány, egyetemes és magyar történelem, számtan, „Lélekről való Tudomány”, földrajz, természetrajz, fizika, francia nyelv, zene, tánc, varrás, kötés, illetve egyéb „Asszonyi munkák” szerepeltek a tervezetben. Kitért továbbá a tanítás rendjére; délelőtt két tanítási órát határoz meg, amelyeket saját maga tart, a délutáni időszakra nyelveket, kézimunkákat és szórakoztató elemeket határoz meg. Elgondolása szerint az intézetbe 7–12 éves lányokat kíván felvenni, és a tanítási időt minimum három évben határozza meg, amelynek éves összegét 230 Rft-ra taksálja, amiben benne foglaltatik a napi négyszeri bőséges étkezés és teljes ellátás (Fehér, 1999).

Sennovitz Máttyás és felesége 1794-ben alapította meg intézetét Eperjesen, ami egészen 1868-ig állt fenn megszakítás nélkül. A tervezett 12 fő helyett kezdetben tíz növendékkal indult. A szülőknek kiadott tudósítások alapján körvonalazhatók Sennovitz filantropizmussal rokon vonásokat mutató nevelési elvei. Az alapító célja, hogy elvszerűen kifejlessze a lányok szellemi képességeit, s a gyakorlatok során a jövő asszonyi és anyai hivatásra készítse fel növendékeit. Elvetette az illemre szorító, csupán a tánc, rajz, hímzés és zongorázás felsőbbrendűségét hirdető nevelési irányt, helyette elsősorban a hasznos ismeretek és a jellem képzését állította a képzés homlokterébe. A testi nevelés tekintetében a tisztaságot, a szép járást és kiejtést hangsúlyozta, óva intett a torkoskodástól és a lomhaságtól. A lelki nevelés célja a hibák kiirtása és a jó tulajdonságok erősítése. Ennek feltételét a szigorú fegyelemben látta, ezért csak nyolc-tizenkét éves lányokat vett fel az intézetébe, úgy vélte, a gyermekek később már nehezen formálhatók. A leánypenzionátusban alkalmazott nevelési módszerek a növendékek individuumaéhoz igazodtak, nem alkalmaztak büntetést, a nevelést a gyermekek becsületére és önértetére alapozták (Szelényi, 1916).

A házirend a napi ritmus mellett a tanórák rendszerét is meghatározta; a tanítási órák reggel héttől tíz óráig, délután kettőtől négyig, este pedig hattól nyolcig tartottak. A növendékek hetente háromszor táncfoglalkozásokon vagy más „közönséges” szórakozáson vettek részt. Iskolai feladataikat ebéd és vacsora után végezték, a nap este tízkor imával zárult. Az oktatott tárgyak között az alábbiakat találjuk: magyar és német nyelv, erkölcstan, vallás, hasznos könyvek olvasása, nép- és földrajz, történelem, természetrajz, természettan, aritmetika, szépírás, helyesírás, fogalmazás, zene, kézimunka, rajz. A tanulók létszáma évről évre gyarapodott. Sennovitz halála után az intézet vezetését Schmidt András vette át.

A korabeli sajtó 1794 és 1823 között a több tudósítást is közölt Sennovitz intézetéről. 1799-ben a Magyar Kurírban megjelent Sennovitz német nyelven kiadott tudósítása iskolája működéséről (1799. augusztus 9., 184–188). Ebben rámutatott kora nőnevelésének fogyatékoságaira, majd kiemelte, hogy intézetében különös gondot fordítanak a lélek nevelésére, az egészség fenntartására és a test pallérozására. Hangsúlyozza továbbá: „Taníttatnak a nevelés mesterségére is, s itten alkalmosságok van 3–4 esztendő kis-gyermekek nevelését látni, és az azokkal való bánást meg tanulni. Ez az a mely által az én Leány-nevelő oskolám magát minden más ilyen forma Intézetektől meg különbözteti.” (Magyar Kurír 1799. augusztus 9. 186.) Fehér Katalin megjegyzi továbbá, hogy Sennovitz intézetének további kuriózuma volt, hogy a nevelők a leányokkal megismertették „a leg-jobb Asszonyoknak való Könyvek”-et, és megtanították őket „azoknak haszonnal való olvasására.” (Fehér, 1999:12)

Sennovitz nevelését sokan illették kritikával, hiányolták pl. a nemzeti szellem erőteljesebb jelenlétét, de bírálták többek között azt is, hogy tantárgyai kiválasztásánál csupán a hasznosság elvét tartotta szem előtt, s figyelmen kívül hagyta a női lélek sajátosságait. Valójában a házi nevelést akarta pótolni és kiegészíteni alaposabb, főként gyakorlati oktatással (Kornis, 1927).

Sennovitz Mátyás széles látókörű, felvilágosult, filantropista elveket valló pedagógus eperjesi magániskoláját magas színvonalra emelte, aminek sem nevelési elveit, sem pedig tanulmányi rendjét a korszak egyetlen hazai leánynevelő intézete sem tudta megközelíteni. Megállapítható, hogy a testi és az erkölcsi nevelés, a praktikus ismeretek tanítása, a jutalmazás erőteljes bevonása a motiválásba mind olyan elem, amelyek a filantropizmus koncepciójában is markánsan jelen vannak.

Steinacker Gusztáv debreceni református leánynevelő intézete

A leánynevelő intézet a debreceni egyház elgondolása szerint az elemi iskolánál magasabb szintű képzést hivatott biztosítani református vallású leányok számára. A nevelde rendeltetését 1830-ban a felállított bizottság az alábbiak szerint határozta meg:

Az alsóbb iskolákat végzett leányok a rendes asszonyi munkákon kívül, melyek tudását a jelen kor igényei, ízlése és szükségéi megkívánják, muzsikát, rajzot, táncot és némely, nemekhez alkalmazott, s a társaságos életre szükséges tudományokat is tanuljanak, főképp rendeltetéseknek helyes ismeretére, úgymint egy hűséges s kellemetes házasárs, jó anya és serény gazdasszony kötelességeire oktatódjának. (Fogarassy, 2013: 25)

Báró Vay Miklósné⁹⁵ Steinacker Gusztáv⁹⁶ evangélikus pedagógust ajánlotta a város figyelmébe. Steinacker egy modern lánynevelő intézet létrehozását tűzte ki célul, amelynek terveit ki is dolgozta, megvalósítására azonban csak a debreceni református lányiskola keretei közt nyílt lehetősége 1838–1842 között (Aranyi 1989). Fontosnak tartotta, hogy a lányok házi nevelését nevelőintézeti oktatás kövesse. Sennovitzhoz hasonlóan ő is elítélte korának divatos felületes műveltségi elemeit – francia és angol társalgás, zeneművek eljátszása, divat, tánc, kézimunka –, a képzés súlypontját mindezek helyett a nők sajátos feladataihoz mért műveltségi tartalmakra helyezte. Azt vallotta, a leányiskolákban a központi elem ne az oktatás, hanem a nevelés legyen, a tanítást illetően pedig a természetes tehetség önálló kifejllesztése határozza meg. Pedagógiai elképzeléseit az első közvizsgára nyomtatásban is megjelentette (Fogarassy, 2013).

Intézetét nyolc-tizenöt év körüli leányok számára tervezte, akiket három osztályba kívánt sorolni. Az első osztályt – ami tulajdonképpen az elemi képzésnek felelt meg – nyolc-tíz éveseknek szánta. Itt az elemi fokon oktatott tárgyakat magyar, német és francia nyelvekkel egészítette ki. A 11–13 évesek számára indított második osztályban folytatódott a korábban megkezdett műveltségi vonal, de kiegészült a természet-, föld- és embertudomány, valamint világtörténelem tárgyakkal. A harmadik osztályt a 13 évesnél idősebb lányok látogatták. A képzés tartalmát vallástan, geometria, magyar történelem, magyar irodalom, francia, német és magyar nyelvtan, francia és német irodalom, női kézimunka, háztartás, ének, zene, rajz és tánc alkották.

Noha a tervezetben fellelhető a kézimunka, háztartás, természettudomány, a tárgyak koncentrikusan bővülnek tartalmukban, és az első szint után nem beszélhetünk pusztán az alpműveltséghez tartozó tárgyak jelenlétéről. Kiegészülnek a tartalmak a képzés során a nők társadalmi szerepére felkészítő elemekkel, mint a háztartás, kézimunka, tánc, ének.⁹⁷

A tanítás a délelőtti órákban folyt, 9-től 12 óráig, délután 14-től 16 óráig kézimunkáztak a lányok, majd ezt követően rendkívüli tárgyakat tanultak egy órában. Az oktatást Steinacker és felesége, Westher Aurélia, valamint egy nevelőnő végezte (Fogarassy, 2013).

1842-ben Steinackert a gölnici evangélikus egyházközség lelkészévé választotta, így családjával elhagyta Debrecent. A szabadságharcot követően elvesztette lelkészi állását, és

⁹⁵ Adelsheim Johanna (1776–1862), báró Vay Miklós császári királyi kamarás és dandártábornok (1756–1824) felesége.

⁹⁶ Steinacker Gusztáv (Bécs, 1809. márc. 1. – Buttstädt, Németország, 1877. jún. 7.): evangélikus lelkész, hittudós, író és fordító. Az első német nyelvű leánynevelő intézet létrehozója Debrecenben. Neveléstannal, valamint egyházi kormányzattal foglalkozó munkákat írt magyar és német nyelven. 1836–38-ig Bánffy báró lányainak magánnevelője.

⁹⁷ A nőnevelő intézetekről bővebben l. Virág 2013a.

elhagyta Magyarországot. Egy ideig Hannoverben élt, majd Weimarban telepedett le, ahol Liszt Ferenc társaságába került és a zeneszerző támogatását élvezte. Élete hátralévő részében lelkeszként tevékenykedett Weimar mellett (Szinyei, 1891).

Steinacker nevéhez a debreceni első német nyelvű leánynevelő intézet létrehozása mellett irodalmi és fordítói tevékenység is kötődik. Számos neveléstani és egyházi kormányzati témájú írása jelent meg magyarul és németül, valamint korának több jelentős irodalmi alkotását is lefordította német nyelvre. Ő ültette magyarrá Campe *Väterlicher Rath an meine Tochter* című munkáját (Fehér, 1999), tehát jól ismerte a filantropisták pedagógiai koncepcióját.

Steinacker Gusztáv a közép fokú lánynevelés céljáról elmélkedik írásaiban (Steinacker 1840 és 1841). Házi leánynevelésünk állapotjáról, s annak a köz leányneveléshez viszonyáról című értekezésében a nevelés fő célkitűzéseiként annak helyszínétől függetlenül a következőket jelöli ki:

Minden nevelésnek, tehát az asszonyi nevelésnek feladata is általánosan nem egyéb, mint a gyermekben szunnyadó testi, szellemi s erkölcsi tehetségek természeti olly kifejtése; hogy az mind közönséges mind különös rendeltésének [sic!] lehető legnagyobb tökélyvel megfelelni alkalmas legyen. (Steinacker, 1840:52)

A továbbiakban a nevelés általa definiált területeit részletes tartalommal tölti meg, valamint a gyermek anyjához és nevelőjéhez való viszonyát fejtegeti.

Steinacker (1841) *Nőnevelés' s nőnevelő intézetek* című munkájában elengedhetetlennek látta egy kétéves nőnevelő intézet felállítását, amely a házi neveltetést hivatott kiegészíteni. Az intézet családi légkörében a növendékek a hagyományos tudományokon alapuló tárgyak mellett a női műveltség elemeit is elsajátíthatnák.

A szerző kora problémáit vázolta fel cikkeiben és elérhető megoldások keresésére törekedett (Virág 2013a).

Steinacker Gusztáv bár Magyarországot csak átmeneti hazájának tekinthetjük, nevelésügyi és irodalmi tevékenysége révén korának egyik jelentős alakjává vált Magyarországon. Munkájával és fordításaival fontos szerepet játszott a nőnevelés ügyének előmozdításában, műfordításaival az irodalmi alkotások megismertetésében.⁹⁸

⁹⁸ Steinackerről bővebben: Virág 2013b

Seltenreich Károly intézete

Seltenreich Károly⁹⁹ fiatalon Balassagyarmatra került Beregh Rozália nőnevelő intézetébe, akit hamarosan feleségül is vett. Miután nevelőjüket 1846-ban Pestre helyezték át, rövid időn belül jó hírnevet vívott ki magának. A német nyelvű intézet túlélte a szabadságharc megpróbáltatásait, és Seltenreich 1855-ben bekövetkezett halála után felesége egyedül vezette tovább.

Az induló intézmény programját Seltenreich a *Nevelési Emléklapok* 1848. évi 5. számában közölte.¹⁰⁰ A nevelde három osztályt indított, tanterve „általános és különös képzési tárgyakból” állt.

Az „általános képzési tárgyak” körét – ezeket maga Seltenreich oktatta – a magyar nyelv, német nyelv, olvasás, szépírás, helyesírás, írásbeli fogalmazás, szavalás, vallás- és erkölcstan, női hivatás és háztartástan, természettan és annak története, közönséges földleírás (különösen Magyarországról), Magyarország története, egyetemes történelem, az emberi test ismerete, egészségtan, hitregetan, elméleti gyakorlatok, fejszámolás és számjegyekkel való számolás, női házimunka és francia társalgás alkották.

u. m. magyar és német nyelvbeni oktatás, olvasás, szép- és helyesírás, Írásbeli fogalmazások, valamint szavallások is; továbbá vallás- és erkölcstan, nőihivatás- és háztartástan, természettan és története, közönséges földleírás, különösen pedig Magyarországról; a világ és magyarok története, az emberi test ismerete, egészségtan, hitregetan, elméleti gyakorlatok, fej- s számjegyekkel! számvetés, női kézi munkák s francia nyelven társalgás. (Seltenreich, 1848: 157)

Az ún. „különös képzési tárgyak” az idegen nyelveket, rajzot, zenét, éneklést és táncot foglalták magukba. Ezeket a tárgyakat már bejáró tanárok tanították. A program meghatározta továbbá az éves tandíj összegét 240 Ft-ban, ami az étkezést („reggeli, leves vagy tej és kenyér; uzsonna az időszakhoz alkalmazva, ebéd négy, vacsora pedig három tál étel” (Seltenreich, 1848: 157), lakhatást, és az az általános képzési tárgyak oktatását foglalta magában. Külön költségként jelentek meg a különös képzési tárgyak körében közvetített tartalmak díjai, azaz a szülők külön fizettek gyermekeik rajz- (20 Ft), zongora- (80 Ft), tánc- (nem írt összeget) és franciaóráiért (20 Ft) (Seltenreich, 1848: 157). Az esedékes tandíjakat negyedévente illetve félévente kellett rendezni. Az intézetbe jelentkezés nem volt időponthoz kötött, ám tételesen előírták, mi

⁹⁹ Seltenreich Károly (Gölnicbánya, 1813. jún. 15. – Pest, 1855. szept. 8.): pedagógus. Feleségével Balassagyarmaton nőnevelő intézetet alapított (1846-ban Pestre helyezték át). A nőnevelés általánossá tételén dolgozott.

¹⁰⁰ A program eredeti keltezése: 1847. november 1.

mindent kell bevinni az intézménybe a leendő növendéknek (ruházat, használati eszközök stb.) A tanulmányok befejeztének a végét a növendékek szülei kötelesek voltak jelezni az intézet vezetője számára.

Az oktatás nyelve részben német, részben pedig magyar volt. Az intézet épületét kényelmesnek aposztrofálta vezetője, és hangsúlyozta a hozzáértő gondozást, szigort, a hivatásra felkészítő megnyugtató körülményeket. „Az oktatási modor korszerű s gyakorlati, a test, szív s lélek mulattatásai vidítok s képezők.” (Seltenreich, 1848: 157)

A gyakorlatorientált tanítást természetgyűjtemény, képtár, könyvtár és fizikai szerek, segítették. Az intézet a hatvanas évektől egészen az elemi foktól 16–18 éves korukig vállalta a lányok képzését, ekkor már hat osztályban, 8–10 tanárt alkalmazva. A hetvenes években a tanulói létszám felduzzadt, az intézet fennállásáig (1884) már 4.000 növendéket nevelt falai között. Jó hírének köszönhetően bizalmukkal a legelőkelőbb családok is megtisztelték Seltenreich leányneveldejét (Kornis 1927).

A neveljét a Nevelési Emléklapok 1848. évi 6. számában megjelenő *Nőnevelésünk hiányai s a honi nőnevelés körüli teendők ezekben öszpontosítanak* című írás mintaként állította fel. Az írás kiemelte a lányok iskoláztatásának szükségességét 6–12 éves kor között, valamint későbbi továbbképzésüket. A tanult tartalmak tekintetében az alábbi javaslatot fogalmazta meg:

A tanulmányok akként rendeztessenek, hogy a nők rendeltetésükhöz képest magukat és környéküket boldogítani, s ekként honleányi tisztjüknek helyesen megfelelni képesek legyenek; s így a varrás, fonás s egyéb kézi munka mellett ily tantárgyak leendőnek: a vallás- és erkölestan, nőihivatástan, olvasás, írás, levelek s egyéb szükséges iratok fogalmazása, fejbeli és Írásbeli számozás, egészségtan, házigazdásszonyságtan, természettan és történet, földisme, kis világ- és honi történet és ének; értetődven hogy minden a nővilágra alkalmazottan rövid velős kivonatokban tárgyalatnék. (Nevelési Emléklapok 1848. évi 6. sz. 16.)

A cikk fentebb idézett 8. pontjában olyan tartalmakat fogalmaz meg a szerző, amelyekben a filantropista nőnevelés koncepcionális elemei jelennek meg, úgymint a háziasszony teendőkre való felkészítés, a környezet boldogítása, honleányi feladatuk teljesítése.

Seltenreich csaknem 40 évig fennálló neveldejében a gyakorlatorientált oktatás, a természetgyűjtemény, a képtár és a különböző eszközök mindenképp a tanítás új, a filantropisták által kijelölt irányt képviselték.

Teleki Blanka intézete, az arisztokraták neveldéje

Teleki Blanka¹⁰¹ az idegen szellemben nevelkedett, és magyarul nem vagy csak alig beszélő arisztokrata hölgyek nevelési fogyatékoságaira hívta fel a figyelmet írásaiban (Teleki, 1845). Munkájában hangsúlyozta a nők nevelésének kiemelt szerepét, a nőnevelés helyzetének hiányosságait, a nemzeti nevelés szükségességét, és felajánlotta személyét egy nemzeti nőnevelő intézet létrehozására.

A nevelési tervben rögzítette az intézetben folyó oktatás legfontosabb alapelveit. Az oktatást nyolc-tizenkét éves leánygyermeknek szánta, akiket egy nevelőnő és több tanár tanít a következő tárgyakra: világtörténet, hazai történet, általános és hazai földleírás, természetismeret, természettan, tábla- és szószámvetés, mitológia, szépírás, magyar nyelvtan, helyesírás, francia, német nyelvtan és társalgás, fogalmazás e három nyelven, irodalom, vallás, rajz, tánc, kézimunkák. A szülők kívánsága szerint külön díj mellett a zongora, ének, olasz nyelv tanulásának lehetőségét is biztosították az intézetben. Az oktatás nyelve a magyar volt, de az idegen nyelvek is helyet kaptak a tananyagban. A grófnő a továbbiakban hangsúlyozta a testi nevelés fontosságát és a természetes körülmények biztosítását. Elvetette az ünnepélyes és teátrális nyilvános megmérettetéseket, helyette gyakoribb, szintén nyilvános egzámeneket ajánlott tervezetében. A ruházatban, bútorzatban az egyszerűség és célszerűség elvét tekintette mértékadónak (Teleki, 1846).

A tanítás 1846. dec. 1-én indult két tanítvánnyal. A fizető növendék mellett a másik tanuló az alacsony sorból származó Erdélyi Erzsi volt, akiből Brunsvik Teréz akart magyar nevelőnőt képeztetni. Teleki Blanka egy évre szerződtette Fejér (később Vasvári) Pált¹⁰² tanárnak. A szerződésben rögzítette az oktatott tárgyakat és a tanítás nyelvét is:

Én Fejér Pál magamra vállalván méltóságos Teleki Blanka grófnő által nevelésbe vett kisasszonyok tanítását, kötelezem magamat a legcélszerűbb, és a növendékek által könnyen felfogható módon tanítani a világtörténetet, hazai történetet, az általános és a magyar földleírást, természettant és természetleírást, a magyar nyelvtant és helyesírást, mely tudományokat [...] hetenkint 14 órában fogom nekik előadni [...] mind magyar nyelven. (Hornya, 2001: 27)

¹⁰¹ Teleki Blanka, gróf (Hosszúfalva, 1806. júl. 5. – Párizs, 1862. okt. 23.): a magyar nőnevelés egyik képviselője, Brunsvik Teréz unokahúga.

¹⁰² Fejér Pál ekkor 20 éves egyetemi hallgató, szerény anyagi helyzetű köznemesi család sarja, apja görög katolikus lelkész.

1846 decemberében Teleki Blanka működési engedélyért folyamodott a nádorhoz, ill. a helytartótanácsához, ami végül nem került a címzettekhez, az intézet így engedély nélkül működött.

1847-ben az újabb növendékek érkezése után természettudóssal, zenésszel, francia nyelvtanárral, mennyiségtanárral bővült ki a tanári kar (Hornják, 2001). Teleki grófnő saját maga is foglalkozott a növendékekkel, felolvasott nekik és kirándult velük. Az intézetet, aminek soha nem volt tizenegy főnél több növendéke, 1848. december végén oszlatták fel.¹⁰³

Teleki Blanka intézete több tekintetben is eltér az eddigiektől. Az egyetlen arisztokraták számára létesített intézmény, és ez óhatatlanul rányomja bélyegét a nevelésre. Teleki célja az volt, hogy visszamagyarosítsa az idegen ajkú főrangúakat, és olyan műveltséget biztosítson számukra, hogy ne menjenek el Magyarországról külföldi nőnevelő intézetekbe tanulni. A nemzeti szellem ebből kifolyólag meghatározóan jelen van az intézményben. A természet közelség, az egyszerűség, az alapfokú műveltségi elemek, valamint választhatóan a női szerephez tartozó zongora és táncórakkal itt is érzékelhető a filantropizmus, annál is inkább, hogy Teleki nagynénje, Brunsvik Teréz, aki meghatározó volt a grófnő pedagógiai nézeteinek alakulásában, maga is látogatást tett Salzman filantropiumában.

Az áttekintés négy 19. századi kiválasztott nőnevelő intézetben vizsgálta a filantropista gondolatok jelenlétét a képzésben; három, a polgárság számára nyílt, és egy kifejezetten arisztokratáknak alapított intézményben. Sennovitz intézetében a testi és az erkölcsi nevelés, a praktikus ismeretek tanítása, a jutalmazás erőteljes bevonása a motiválásba jelentik azokat az elemeket, amelyek a filantropizmus koncepciójában is markánsan jelen vannak. Steinacker iskolájában a filantropizmusra jellemző kézimunka, és háztartási ismeretek jelen vannak, ugyanakkor az oktatott tárgyak koncentrikusan bővülnek tartalmukban, és nem marad meg a képzés a gyakorlati ismeretek szintjén. Seltenreich gyakorlatorientált oktatása, a természetgyűjtemény, a képtár és a különböző eszközök szintén a filantropista oktatás irányába mutatnak. Teleki Blanka intézetének rövid fennállása alatt nem öltött egyértelmű filantropista vonásokat, noha azokat nagynénje közvetítésével minden bizonnyal ismerte.

A vizsgált intézmények közös jellemzője, hogy az alapító és működtető pedagógusok, tanárok kimutathatóan ismerték a filantropisták pedagógiáját, és számos elemét beépítették a programjukba. Hangsúlyosan megjelenik a háziasszony szerepre való felkészítés, a gyakorlatban hasznosítható ismeretek oktatása, a tartalmak a gyakorlatias megközelítése, valamint a szemléltetés módszerének az alkalmazása. Ezek a jegyek azt mutatják, hogy az

¹⁰³ Az arisztokraták neveltetéséről I. Virág 2013a

intézetek nevelési alapelveiben és a tantervek szintjén több filantropista vonás azonosítható, ennek ellenére a vizsgált intézmények alapján nem mondhatjuk, hogy kizárólagosan a filantropinumokhoz hasonló intézményi jelleget öltenek.

6.3. Pedagógusok, írások, fordítások, nevelési gyakorlat

Az alfejezetben azokat a pedagógusokat emeljük ki, akik munkásságában egyértelműen megjelennek a filantropizmus pedagógiájának nyomai. Korábban volt már szó Sennovitz Mátyásról, Steinacker Gusztávról és Tessedik Sámuelről, valamint Brunszvik Terézről, így személyükre és tevékenységükre nem térünk ki ismételten. Két olyan pedagógust említünk ezen a helyen, Genersich Jánost és Glatz Jakabot, akik mindketten a filantropizmus hívei lettek.

Genersich János

A korszak pedagógusai közül Genersich János¹⁰⁴ a magyarországi felvilágosodás korának közismert alakjaként a magyar pedagógiai gondolkodás megújításának is aktív résztvevője volt (Ugrai 2013). Genersich pedagógiai jelentőségét gazdag szakirodalom méltatja (Fehér, 1994, Szelényi, 1915, Szelényi, 1916, Ugrai, 2013, Sólyom, 2013, Molokáčová, 2020).

Genersich János (1761–1823) Kézsmárkon született, iskoláit szülőhelyén és Pozsonyban végezte. Közben 11 évesen egy évet Debrecenben töltött, hogy elsajátítsa a magyar nyelvet (Sólyom, 2013). Egyetemi tanulmányokat 1781–1785 között három és fél évig Jénában folytatott, ahol filozófiai és teológiai előadásokat hallgatott. Onnan hazatérve két évig nevelősködött a báró Calisch családnál, majd 1788-ban a késmárki evangélikus gimnázium klasszika-filológia tanára lett 1821-ig, közben rektori feladatot látott el 1815–1816 és 1818–1819 között. Az ifjak nevelésében új, modern módszereket alkalmazott, ami hamarosan ismertté tette. Erről az időszakról életrajzírói a legnagyobb elismerés hangján szólnak róla, mind tanítványaival, mind kollégáival harmonikus volt a kapcsolata (Sólyom, 2013, Szelényi, 1915, Ugrai, 2013). 1793-ban feleségül vette Kéler Clarát, és három gyermekük született.

I. Ferenc 1816-ban úgy rendelkezett, hogy protestáns teológiát hallgatók nem látogathatják a jövőben a német egyetemeket, ezt követően hoztak létre Bécsben egy protestáns tanári állást, ahová 1821-ben Genersichet a két protestáns felekezet számára alapított

¹⁰⁴ Genersich János (1761–1823): evangélikus szepesi pedagógus, Trapp követője, történész, teológus, pedagógus

evangélikus teológiai tanintézethez hívták, ahol 1823-ban bekövetkezett haláláig tevékenykedett (Sólyom, 2013).

Pedagógiai írásaiban főleg Campe, de elsősorban Trapp hatása érződik. Munkái közül az 1792-ben Bécsben megjelent *Beiträge zur Schulpädagogik* (Előadások az iskolapedagógiából) című 235 oldalas munkáját emeljük ki először, a fókusz ezúttal kifejezetten a filantropista jegyek vizsgálatára helyeztük, majd ezt követően a nőneveléssel foglalkozó *Über die Erziehung des weiblichen Geschlechts, besonders der höheren Stände für Eltern und Erzieher* (A női nem neveléséről szülők és nevelők számára, különös tekintettel az előkelő származásúakra) 1787-ben publikált kéziratának legfontosabb tételeit mutatjuk be.

Beiträge zur Schulpädagogik című értekezésében a nevelés célját Trapphoz hasonlóan az egész ember kiművelésében jelöli ki, az elérhető legnagyobb boldogság céljából. A boldogságot úgy értelmezi, szintén Trappot követve, mint a kellemes érzelmek állapotát. További cél, hogy a növendéket a polgári társadalom hasznos tagjává nevelje. A nevelés területeit taglalva kiemeli, hogy a nevelés az ember testét-lelkét egyaránt érinti, ám végül a szellemi nevelés elsődlegessége mellett tör lándzsát. A nyilvános és magánnevelés tekintetében a kettő egyesítését látja üdvözítőnek (eine Erziehungsanstalt im Kleinen) bizonyára Salzmann intézetére ideálként tekintve (Szelényi, 1915).

A testi nevelés tárgyalásakor a területet csoportokba osztja; a dietetikára, ami alatt a test és testtagok épségéről való gondoskodást érti, és a pedagógiai gimnasztikára, azaz bizonyos gyakorlatok végzésére. Külön említi a tisztaságot és mértékletességet (Szelényi, 1915). Kiemeli a friss levegőn való tartózkodás szükségességét, a futást, birkózást, úszást és egyéb sportágakat, valamint az évszaknak megfelelő kényelmes ruházatot (Ugrai, 2013).

A nevelés második pillére a szellemi nevelés, amely ismét értelmi és erkölcsi kategóriákba különül. Ennek során a tanítás tárgyaira tér ki, és megállapítja, hogy a tantárgyakat a növendékek kora, neme, tehetsége és leendő hivatása szerint lehet csoportosítani. Ezt követően a módszereket taglalja az alábbi kategóriák mentén: analitikus és szintetikus, rendszeres és nem rendszeres módszerek és ezek alfajai, valamint absztrakt és érzéki módszerek. Úgy véli, hogy a rendszeres, szintetikus és absztrakt módszer nem felel meg a fiatal növendékek számára, így kezdésnek az érzékítő (szemléltető) módszert javasolja, valamint a fokozatos előrehaladást az absztrakt és rendszeres felé. Ezt követően figyelme a fegyelem kérdésére irányul, ennek során kiemeli a pedagógus tekintélyét, a gyermek személyiségének a megismerését, a szabályok és a büntetés fokozatait.

A következőkben az iskolák osztályozására tér át. Hangsúlyozza, hogy a tanintézményeknek a tanulók szükségleteihez és tervezett életpályájához illeszkedően kell

megválasztani. Ez alapján három fő csoportot különít el; a falusi és parasztiskolákat, a városi és polgáriskolákat, aminek a felső osztályaiban külön oktatásban részesülnek a leendő kereskedők, iparosok, gazdálkodók, katonák és művészek, valamint a tudósiskolákat. Utóbbinál további 4 alcsoportot alakított, amelyek a triviális iskola, az algimnázium, az akadémiai gimnázium és az igazi akadémia vagy egyetem. Itt Szelényi Gedike hatását feltételezi. Úgy gondolja, hogy „a hasznos emberré és jó polgárrá való képzést a népiskola, a tudós képzést a tudós iskola, a hivatásra képesítő nevelést pedig az egyetemi nevelés adja meg.” (Szelényi, 1915:317) Ezt követően felsorolja a népiskola, a triviális tudós iskola, az ötosztályú gimnázium, az akadémiai gimnázium, az akadémia és egyetemek tantárgyait, aminek során a kívánatos, nem pedig a valós viszonyokat ismerteti. Osztályozza az egyes tantárgyakat abból a szempontból is, melyeket tart relevánsnak, melyeket nem, illetve milyen ismereteket, területeket lehetne teljesen elhagyni az iskolai oktatásból. Felhívja a figyelmet a jó tankönyv, valamint egy megfelelő tanterv szükségességére (Fehér, 1994, Ugrai, 2013).

Az alapismeretek esetén (írás, rajz, olvasás, számolás) kiemeli a szemléltetést és növendékek öntevékenységét. Az emlékezet tudományai esetén (történelemre és segédtudományai) Trapp hatására utal a kronologikus és szinkronisztikus táblázatok, térképek és történeti játékok alkalmazásának szükségességében. A természetrajz és természettan során a technológiával való összekapcsolást ajánlja. Az idegen nyelvek esetében elveti a hagyományos grammatikai módszert, és úgy véli, görög nyelvre csak a tudományos és a teológiai pályára készülő fiataloknak van szüksége, de a latin alól is felmenti a gazdákat, iparosokat, leendő katonákat, illetve a nőket. Az idegen nyelv tanulását szerinte csak akkor szabad elkezdni, ha a gyermek az anyanyelvén már egyértelműen és tisztán ki tudja magát fejezni. A széptudományok és művészetek (esztétika, retorika, poétika, zene, festészet, rajz, építészet, kertészet, táncművészet, színészet, mimika) közül Genersich csak a retorika, poétika és általános esztétika (legfeljebb az akadémiai gimnáziumba) tanítását javasolja az iskolában, és csupán magánstúdiók keretében képzeli el a zene és rajz tanulását. A vallás tanítása kérdésében teljes mértékben osztja a filantropisták álláspontját, és Trapp útmutatását (Unterricht in der Religion) tartja követendőnek, azaz azt javasolja, ne kezdődjön túl korán a teológiai rendszer és a felekezeti tankülönbségek oktatása, ehelyett a felekezeti különbségeket elhagyó általános vallásoktatást javall.

A nevelés harmadik nagy területén, az erkölcsi nevelés kérdésében két feladatot fogalmaz meg; egyrészt a hajlamok (ösztönök) irányítását, másrészt a jóra történő szoktatást, úgymint a helytelen cselekvésről való leszoktatást. Ennek során a személyes példaadás jelentőségét emeli ki (Szelényi, 1915).

A tananyag ismereteinek elkülönítésében Trapp kategóriarendszerét javasolja (Trapp *Versuch einer Pädagogik*, Berlin, 1780), és ugyancsak rá hivatkozik a betűtanulós módszer elvetésének kérdésében, illetve a korán és nem megfelelő módszerekkel történő latin nyelvtanítás kapcsán (Ugrai, 2013). A számtanoktatás megtervezését Trapp módszerére alapozva javasolja. Mindezek mellett az alapösztönök összegyűjtésénél, illetve a jutalmazás és büntetés kérdései tekintetében is találunk utalásokat Trapp munkáira (Genersich, 1792. 78–80, 134–144, 198–212).

A testi nevelés terén a gimnasztika és a testgyakorlatok fontossága mellett a mértékletességet is hangsúlyozza, valamint kiemeli a friss levegőn tartózkodás, a futás, birkózás, ugrás, úszás és egyéb sportok előnyeit (Genersich, 1792. 43–51), mely gondolatok a filantropistáknál szintén markánsan jelen vannak.

Az *Über die Erziehung des weiblichen Geschlechts, besonders der höheren Stände für Eltern und Erzieher* 397 oldal terjedelmű, a Magyarországon a nőneveléssel foglalkozó munkák körül az egyik első írás kéziratban maradt fenn, mert Genersich nem talált kiadót a megjelentetéshez. A munka első fele alapvetően a nevelés, azon belül a házi leánynevelés elmélete. Genersichnek a mű írásakor már volt gyakorlata a nőnevelésben, mert Calisch báró házában töltött magánnevelősködés időszaka alatt a Calisch báró lánya mellett két Prónay bárónőt is tanított, így vélhetően ebből az időszakból és gyakorlatból táplálkozott az írás során.

Genersich nem híve a koedukált nevelésnek, mert mint írja, a különbözik a fiúk és lányok nevelése, részben az eltérő tulajdonságaik miatt, ami más bánásmódot igényel, részben pedig az oktatott tárgyak kapcsán. Utóbbi kérdésben csak a tudós nőket tekinti kivételnek. Hangsúlyozza, hogy a magas bölcsesség nem való a nőknek, így néhány tudományág, mint a diplomáciai tanultság, az asztronómiai és algebrai ismeretek, metafizikai spekulációk, valamint a klasszikus nyelvek fölöslegesek számukra. Ezek helyett fontossággal bír viszont a kézimunka, a háztartás vezetése, az élő nyelvek és a művészetek. Ennél a gondolatnál tetten érhető Campe *Väterlicher Rath für meine Tochter* című munkája. A nyelvek esetén a németet tekinti anyanyelvnek, ezen kívül szükségesnek gondolja a hazai nyelvek közül a magyar és tót, az idegen nyelvek közül a francia, valamint az angol nyelv tanulását (Szelényi, 1915). Az idegen nyelvek mellett fontosnak tartja a lányok megismertetését a legkiválóbb epikai munkákkal, itt az alábbi szerzőket sorolja fel: Gellert, Stolbeig, Gessner, Cramer, Klopstock, Höltz, Wieland, Gotter; Homeros. A versek mellett erkölcsileg kifogástalan regények és drámák olvasását engedélyezi, valamint ismeretterjesztő olvasmányokat javall Campe, Salzman. Weisse, Schummel, Papst tollából, végül filozófiai iratokat és történetírókat. A francia nevelők és

kultúra helyett az angol nevelőnőket, illetve az angol kultúra megismerését véli megfelelőbbnek.

Genersich két kiválasztott munkájának áttekintése után kijelenthető, hogy Genersich nem csupán ismerte a filantropista pedagógusok munkáit (Trapp, Gedike, Villaume, Campe), hanem reflektált azokra, illetve be is építette saját pedagógiai rendszerébe.

Glatz Jakab

Glatz Jakab Szepes megyében, Poprádon született. A kézsmárki gimnáziumban Genersich János volt a tanára, az ő indíttatására fordult érdeklődése az írás felé. Genersich nagy hatással volt Glatz-ra, egyrészt tanárként, másrészt tudósként is, Glatz tanulmányainak iránya megegyezik a mesteréjével, ismeretségük később barátsággá alakult (Schelander, 2013). Egy évet Miskolcon tanult, hogy a magyar nyelvet elsajátítsa, majd a pozsonyi evangélikus líceum diákja volt három évig. Már ebben az időszakban érdeklődött a tanügyi kérdések iránt. A filantropisták pedagógiai teóriáit olvasva (Johann Bernhard Basedow, Joachim Heinrich Campe, Christian Gotthilf Salzmann) társaságokat szervezett, elolvasták a filantropista szerzők reform gondolatokat tartalmazó munkáit, majd megvitatták ezeket. Levelezésben állt a már akkor ismert Salzmann-nal, és vélhetően ennek köszönhetően kapta később a meghívást Schnepfenthalba (Schelander, 2013). 1796-ban kezdte meg stúdiumait a jeni egyetemen.

1797-ben Salzmann Schnepfenthalba hívta segédjének. Glatz elfogadta Salzmann ajánlatát, és 1797–1803 között Schnepfenthalban tevékenykedett. Belülről nyílt lehetősége megismerni a filantropista nevelési és iskolamodellt. Ez idő alatt az iskolai szünetekben több utazást tett Németországban, aminek később nagy hasznát vette. Schnepfenthalban kezdte el első saját ifjúsági könyvét írni, és ezt követően a schnepfenthali időkben évente két-három könyvet alkotott. Persze felmerül a kérdés, hogy hogyan jutott ideje a mindennapi tevékenységei során az írásra, de Schelander (2013) tanulmányában utal rá, hogy Glatz saját magát gyorsírónak titulálta. Emellett viszont azt is megemlíti, hogy Glatz leveleiben sokszor panaszkodott arra, hogy nincs lehetősége nyugodtan írni. Írói tevékenységét integrálta pedagógusi feladatkörébe, az általa írt rövid történeteket elolvastatta tanítványaival. A schnepfenthali intézetnek ezidőben megközelítőleg 60 növendéke és 20 tanára volt. Glatz feladata hat növendék felügyelete volt, ami tanítást nem foglalt magában. A nevelői tevékenységbe a reggeli készülődés, az ebéd közbeni magaviselet felügyelete volt. A schnepfenthali családi intézetben a család olyan modelljét igyekeztek megteremteni, ahol maga Salzmann a családfő.

1803-ban Bécsbe hívták tanítónak, amit csak 1804-ben töltött be, mert közben hazautazott. Arra törekedett, hogy ott is meghonosítsa a Salzman-féle bentlakásos intézetet. 1804-től Bécsben él, ahol tanító, majd lelkész, 1806-tól egyházkerületi tanácsossá választották meg. Legfőbb érdeméért a bécsi protestáns teológiai intézet megszervezését tartják számon. 1816-ban egészségi állapota miatt lemondott lelkészi hivataláról. A reformáció háromszázados évfordulója alkalmából több könyvet is írt. 1824-ben Pozsonyban telepedett le, mert gyermekeit ágostai evangélikus gimnáziumba akarta járatni, itt halt meg 1831-ben. Kedvelt egyházi szónok és termékeny, német nyelven író ifjúsági író volt, olvasókönyveit szívesen olvasták Ferenc császár gyermekei is.

Fordítások

Fontosnak tartottuk arra is kitérni, hogy a korszak pedagógiaelméleti irodalmából mit tartottak érdemesnek lefordítani a korabeli hazai szerzők. 1771-ben jelent meg Locke nevelésről írott műve magyarul, azonban a francia felvilágosodás íróinak pedagógiai művei csak később lettek magyarra átültetve. Salzman magyarországi hatása egyértelműen érzékelhető, hisz amellett, hogy schnepfenthali intézetébe több magyar ellátogatott, ő és munkatársai műveire sok előfizető akadt Magyarországon, és az írások közül többet magyarra fordítottak (Fehér 1999).¹⁰⁵

Fehér (1999) Genersich 1792-ben megjelent írása mellett több munkára is ráirányítja a figyelmet. Ez alapján említjük Fábri Gergely 1773-ban Bécsben kiadott latin nyelvű nevelélméleti munkáját¹⁰⁶, amelyben főként Basedow hatása érvényesült. Glatz Jakab, Salzman schnepfenthali intézetének magyar származású tanára, 1795-ben Pozsonyban adta ki *Ein Wort über Erziehung* című a filantropizmus szellemében megformált írását. Kriebel János 1809-ben publikált német nyelvű munkájában¹⁰⁷ Meg kell említeni a sorban Szeberényi János 1810-ben Pozsonyban latinul kiadott pedagógiai művét¹⁰⁸, amiben Niemeyer és Pestalozzi mellett Campe és Salzman gondolatai is megjelentek, illetve Perlaki Dávid magyar nyelvű művét 1791-ből (*A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás*), amelyben Salzmanra és Campéra is hivatkozik (Fehér, 1999). És ne feledkezzünk meg a korábban már említett Campe

¹⁰⁵ A 18–19. század fordulóján magyarul is megjelent néhány műve (Moralisches Elementarbuch nebst einer Anleitung zum nützlichen Gebrauch desselben, Ameisenbüchlein, oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Erzieher, Krebsbüchlein, oder Anweisung zu einer unvernünftigen Erziehung der Kinder stb.). Trapp Versuch einer Pädagogik korabeli magyar nyelvű kiadását nem leltük fel.

¹⁰⁶ „Considerationes rei scholasticae ad publicum juventutis patriae emolumentum in melius vertendae”

¹⁰⁷ Kriebel (1809): Ansichten der jetzigen Erziehung der Jugend, ihrer Mängel und Fehler, nebst Vorschlägen solche zu verbessern.

¹⁰⁸ „De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos horumque munera”. Posonii. 1810.

fordításról Steinacker Gusztáv értelmezésében. Noha nem fordítás, de fontos megemlíteni a filantropizmus hatásának feltárása okán Csillag Károly 1841-ben megjelent *Filantropista úszómester* című úszással foglalkozó német nyelvű szakkönyvét, ami úszásoktatással, a vízi gimnasztika ismertetésével, és egészséggtannal foglalkozik. Az első magyar nyelvű munkát, az *Aradi Úszómestert* 1842-ben adták ki.

Nevelési gyakorlat

A nőnevelés terén korábban már láthattunk az intézményes nevelés gyakorlatában megjelenő filantropista elemeket, így ismételten ebben a részben ezekre nem térünk ki még egyszer.

A filantrópok hatása a testi nevelés terén is érződött Magyarországon is. A báró Vay Miklós fiai mellett házitanítóként alkalmazott Egger Vilmos (1792–1830) már hivatásos tornatanár, aki a magántanítás után nyilvánosan is oktatta a testnevelést Pesten az Evangélikus Gimnáziumban.

A szervezett gimnasztika magyarországi meghonosítása Clair Ignác¹⁰⁹ nevéhez köthető, aki az 1830-as években már saját gimnasztikai intézetben tartott foglalkozásokat. Az intézetről a *Honművész* című folyóirat 1834. évi 52. számában olvashatunk először:

Nem csak a' külföld, hanem honunknak miveltebb polgárai is rég elismerték már, milly jótékony hatásúak a' miveltebb 's rendszerezett test mozdulatok vagy is gymnastikai gyakorlatok minden fiatal ember testére, nevezetesen pedig az izmok erősülésére, az egyes tagok ügyesbítésére, erejek nevelésére, hajlékonyításukra, sőt az egész embernek fűrgébbé, és^bizonyos életi körülményekben magát hamar feltalálóvá és ügyessé tételére. Honunkban némelly uraságok kedves gyermekeiket, a' külföldön pedig szinte minden jelebb nevelő intézetek nevendékeiket nagy haszonnal gyakoroltatják a' gymnastikai iskolákban, hol, minthogy azok szabad ég alatt 's víg társaságban felvigyázat alatt történnek, az egészség előmozdításán kívül kellemes mulatságot lelnek a' résztvevő fiatal emberek. Méltán figyelmeztetjük tehát budapesti t. olvasóinkat Clair Ignátz gymnasta és harcsmester ur által a' gymnastikának minden megkívántaid szereivel ellátott 's legközelebb megnyitott gymnastikai iskolájára, melly Pesten a' Thérézia külvárosban, a' sip utsza 344-dik számú házának kertjében már is több fiatal személyektől látogatattik. Részt vesznek abban kicsinyek 's nagyok egyiránt; ott a' rendszeres testmozdulati gyakorlatokon kívül harczolás is tanittatik. A' ferde növésnek indult személyek igen sikeres haszonnal járulhatnak e' dicséretes intézetbe. A' leánykák hétfőn, szerdán, és pénteken, — a' férjfi gyermekek és serdült ifiak kedden, csütörtökön, szombaton estve 6 órától kezdve 8-ig, innep és vasárnapokon reggeli 6—8 óra közt gyakorolják magokat a' tanító ur és hitesének felügyelése alatt hónaponként fizetendő 4 ezüst forint jutalom mellett. Clair ur lakása vagyon a' magyar utszának 476-dik számú házában. (*Honművész*, 1834. 52. sz. 06.29. 413.)

A *Honművész* 1835. évi 56. száma (07.12) ismételten felhívja a figyelmet az intézetre, az előbbi idézettel nagyban megegyező tartalommal, szinte csupán csak azzal a kiegészítéssel, illetve

¹⁰⁹ Clair Ignác (1794–1866): francia származású magyar tornatanár és vívómester.

pontosítással, hogy a havi díj összege az esetben módosul, amennyiben a bajvívás-oktatást nem veszi igénybe valaki: „A’ testi gyakorlásokkal egybeköttethetik a’ bajvívás is, niellynek Clair ur hasonlag mestere, hónaponként fizetendő 4 pengő ftért – bajvívás nélkül csupán a’ gymnastikai tanításért 3 ft. 12 kr. fizettetik ezüstben. Néző vendégeket a’ tanító ur mindenkor szívesen lát.” (Honművész, 1835. 56. sz. 445.)

1836. máj. 8-tól a lap egymást követő kiadásaiban sorra jelentek meg közlemények Clair intézetéről 5 részletben, folytatásokban.¹¹⁰ Az ismeretlen szerző a testi nevelés kérdéseinek taglalásakor Locke és Rousseau mellett filantropistákat is beleszövi írásába, de Basedow, Salzman, Trapp és Villaume testi nevelésre vonatkozó gondolataival is találkozunk az írásokban. Ismerteti a testi nevelés fontosságát, és hosszasan fejtegeti annak következményeit, amennyiben a területet elhanyagolják.

Fiad ’s leányod inkább semmiben sem örökösödjék; miveid elméjeket legfeljebb csak gyéren: de ép, izmos, ügyes testet szerezz nekik, ’s majd egyszer hamvaidat áldani fogják, legyenek bár eke vagy üllő vas mellett, mezőn, vagy konyhában, midőn karjaik erejét érzendik, ’s egészségüknek édes voltával áthatva leendnek. — Miveld azonban leiköket a’ legmagosabb fokig, ’s ne figyelmezz testök épségére — és ők, ha elkényeztetett nyomorú teremtések lesznek — később, a’ tudományok világánál, is hiányos nevelésedre szomorú szívvel emlékezendnek vissza, midőn az erőtlenség vonaglásait inaikban, és a’ sir borzadalmát belsejekben naponként fogják érezni. — A’ legnagyobb tudomány és a’ legfinomabb pallérozás úgy áll az egészség és testnek tökélyéhez, mint a’ fényűzés a’ szegénységhez. (Honművész, 1846, 37. sz. május 8. 289.)

Ezt követően az egészség kérdéskörét és különböző területeit járja körbe a tanulmány, majd a gimnasztika célját és értelmét definiálja több megközelítésből, majd a testi nevelés és a szellemi nevelés kapcsolódási pontjait elemzi hosszasan. Valószínűsíthető a hivatkozások alapján, hogy Clair intézetében a filantropisták által alkalmazott testgyakorlatokat végezték a gyerekek.

Clair intézetébe az első években hozzávetőlegesen 25 lány járt. Velük Clair felesége foglalkozott hetente háromszor: „az asszonyi testhez alkalmazot gyakorlásokban oktata, célirányos mozgások által többeket a’ ferde növéstől megmentet, gyöngye testeknek kellemes hajlékonyságot, szép orcáiknak pirosságot ’s elevenséget szerzet” (Zeidlert idézi Kéri, 2015: 200) Az iskola 1839 és 1852 között Pesti Testgyakorló Egyletként működött tovább. Évkönyvük adatai szerint az Egyletbe 1326 fiú és 497 lány járt (Kéri, 2015).

A nők mozgásának fontosságára több szerző is ráirányítja a figyelmet, Fáy András 1841-ben írt *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemesek’, főbb*

¹¹⁰ Honművész, 1836. 37. szám, május 8. (289–290), Honművész, 1835. 38. sz. május 12. (298–300), Honművész, 1836. 39. sz. május.15. (306–308),

polgárok' és tisztos karuak' lánykáira című írásában kiemelten hangsúlyozta a testi erő és az egészség állandó edzését lányok számára is.

Steinacker Gusztáv 1842-ben megjelent *Női hivatás- és társalkodástan. Vezérvonal honunk érettebb növendékei s leányai számára* című könyvében nyomatékosította a nők testi nevelésének jelentőségét. Elsődlegesnek tartotta a test kiművelését, mivel később anyaként és háziasszonyként is szükség lesz a fizikai erőnlétre. Úgy gondolta, már a gyermekvárás idején fontos a test egészsége, ugyanis az édesanya egészsége viselkedése a magzat fejlődésére is hatással van. Fontosnak tartotta továbbá a gyermek születése után a táplálást, kerülendőnek a pólyázást, a síró gyermek erőszakos lecsendesítését, valamint dajkára bízását. Bírálta emellett, hogy a lánygyermekok csak a kézimunka felett ülnek, és nem törődnek a testük edzésével (Kéri, 2015). Teleki Blanka nőnevelő intézetében szintén kiemelt helyet kapott a lányok testi nevelése:

Gondos figyelem tárgya lesz a növendékek testi nevelése. Valamint a szellemi kiképzésben a mesterkélés és erőltetés ferdeséget szül, úgy a test is csak akkor fejlődik egész épségében, ha természetes működésében nem gátoljuk. – Egyszerűen készíttet egészséges eledel, szabad levegő, mozgás, a testet nem szorító öltözet, a tanulási órák célszerű felosztása a fiatalok éltető napja, kedve, derűltsege – ezekben a növendékeket részesítvén, testi, lelki jólétét is biztosítjuk. (Idézi: Kéri, 2015:201).

Ezen a területen érdekes még a továbbiakban megvizsgálni a naplókát és memoárokat abból a szempontból is, hogy a magánnevelésben részesültek tettek-e olyan bejegyzéseket, melyek a filantropizmus jelenlétére utalnak az ő nevelési praxisukban.

Összegzés

A habilitációs dolgozat a filantropizmus pedagógiai gondolataiba nyújtott betekintést. A filantropizmus a későfeudalizmus oktatási viszonyai idején alakult ki, Locke és Rousseau gondolataira épülve, és kifejezetten a még nem fejlett polgárság igényeit igyekezett figyelembe venni, és számukra olyan közhasznú ismereteket tanítani, amivel a társadalom hasznos polgáraivá nevelik őket. Szakított a korabeli német oktatási rendszer megkövesedett módszereivel, a grammatizáló nyelvoktatással és az antik auktorok tanulmányozásával, helyette a szemléltetésen alapuló praktikus egyetemes ismeretekre, az élő idegen nyelvek oktatására helyezte a hangsúlyt. Mindezt a gyermek adottságainak figyelembe vételével, és a szemléltetésen alapuló oktatással képelték el. A filantropista mozgalom nevelési célja az erkölcsös, szorgalmas polgár nevelése, aki a társadalom hasznos tagjaként tevékenyen dolgozik.

Az elméleti keret megrajzolása során a tanulmány a filantropisták legmeghatározóbb gondolkodóinak –Basedow, Campe, Salzman, Trapp, Villaume, Vieth, Gutschmuths, Gedike – nevelésügyi tevékenységét mutatta be. A hangsúlyok közülük is Basedow, Campe és Salzman életművének legfontosabb pedagógiai állomásaira kerültek. Basedow esetében a filantropista koncepció alapjainak megalkotása, Campénál a nőnevelésre vonatkozó iránymutatása, Salzman esetében pedig az intézményes nevelés keretei közt megvalósított nevelési gyakorlat az, ami a magyar nevelésügyben leginkább éreztette hatását.

Az írás ezt követően a nevelés különböző területein ismertette a filantropista nevelési koncepció legfőbb elemeit. A filantropisták az ember teljes kibontakoztatását kívánták megvalósítani, amely során a test kiművelése és az érzelmek és is fontos szerepet kapnak. Az iskolaügy megreformálásához az állam vezetőit és a polgárságot akarták megnyerni. Először az erkölcsi nevelés területét vették szemügyre. Ezen a téren a filantropisták fontos szerepet szántak a vallásnak, azonban a felekezeti oktatást nem javasolták. Álláspontjuk szerint a gyermeknek a hitélettel fokozatosan kell megismerkednie, amiben nagy jelentősége van a családi mintának, az otthon mesélt történeteknek. Az iskolában is kezdetben általános vallástant javasolnak, és csak ezt követően térhetnek át a felekezeti vallásoktatásra. Az erkölcsi nevelés módszereit a példaadásban, valamint a jutalmazás-büntetés eszközének alkalmazásában látták. A szellemi nevelésre vonatkozóan egyértelműen Basedow *Elementarwerkje* a vezérfonal, ami négy kötetben tartalmazta mindazon ismereteket, amelyekre írójá szerint egy embernek 15 éves koráig szüksége van. Basedow műve meghatározta az elementáris ismeretek körét, amit az alapfokú oktatás keretein belül mindenkinek el kell sajátítani; úgymint olvasás, írás, számolás, vallás, erkölcstan, egészségtan, földrajz, törvényismeret, történelem. Ezt követheti a gimnáziumi képzés, ahol a polgári származású ifjak számára közérdekű tudományterületeket oktatnak, hogy felkészüljenek az egyetemi tanulmányokra. A gimnáziumban már görög- és ókortudományokat, latin és görög nyelvet, filozófiát is tanultak. Az egyetemi tanulmányok idejét az önképzés jellemzi, a professzorok irányadók a képzés során.

Az oktatás szellemi tartalmainak meghatározásán túl a fizikai munkavégzéshez szükséges készségek és képességek területén is tesznek ajánlásokat, a mesterségek közül az asztalos, ács, kőműves és könyvkötő munkáját ajánlják. A váratlan helyzetekre való felkészülés támogatására a több intézményben és területen való tartózkodás és tapasztalatszerzés szükségességét képviselték, úgymint parasztgazdaság, katonai tábor, bánya, kikötő, ispotály, árvaház stb.

A filantropisták nem csak a tanítás tartalmára fogalmaztak meg javaslatot, hanem az alkalmazott módszerekre is. A legfontosabb ezek közül a tanulási idő megrövidítése és kellemessé tétele, a tanításban a gyermek természetéhez való igazodás, az ismeretek

koncentrikus bővítése, fokozatosság, szemléltetés, gyakorlás, a szemléltetés és gyakorlást követően történő szintetizálás, a játékos tanulás.

A testi nevelés középpontba állításán keresztül irányították a figyelmet a filantropok az iskola megreformálásának szükségességére. A testi nevelés értelmezésébe a test egészségének a megőrzését, a testgyakorlatokat, a játékokat, valamint a munkát sorolták. Az egészséges test és a lélek harmóniájának megteremtése fontos céljuk volt, mivel a testet a lelki erők kifejeződéseként interpretálták. Az egészséges életmód körébe a friss levegőn tartózkodást, a testmozgást, mértékletességet étkezésben és italfogyasztásban egyaránt, egyszerű ételek elkészítését, tűzgyújtást, seb ellátását, társak megmentését, hideg helyen való tartózkodás elviselését, a kényeztetés kerülését sorolták. A testmozgás és testnevelés körében kezdetben a lovagi erényeknél is jelen lévő mozgásformákat találjuk a filantropistáknál is, a futást, úszást, vívást, birkózást, lovaglást, amelyet kiegészítettek a hegymászás, vízből mentés, rúdugrás, magasugrás, billegő fagerendára mászás, súly cipelése, katonai sorgyakorlatok végzése elemeivel.

Vieth és Guthsmuths munkásságának eredményeként kidolgozásra került a testnevelés iskolai tananyaga, és megvalósult tantárgyként való bevezetése, elsőként a dessau-i filantropinumban, és megszülettek az első, a testmozgást szisztematikus rendszerbe foglaló szakmai munkák. A játék esetében a testi és szellemi játékokat egyaránt javasolták, és bevonták a mindennapokba, Guthsmuths játékgyűjteménye korszakalkotónak számít. A munka, mint tevékenységi forma a szellemi nevelés esetén is említésre került, mint a szellemi tartalmak gyakorlati készségekkel való kiegészítése, de a testi neveléssel foglalkozó gondolkodók e területen is nagy jelentőséget tulajdonítanak neki. A már említett kézműves foglalkozásokon túl a testi nevelésnél a zongorakészítés is szóba került, mint sok izmot és gondolkodást fejlesztő és inspiráló tevékenység.

A nevelési koncepció gyakorlati megvalósulásának legalkalmasabb terepét intézményes keretek közt látták. Azonban mivel a korabeli intézményes nevelést erre nem találták megfelelőnek, olyan bentlakásos magánintézetet, – filantropinomot – hoztak létre, amelynek falai közt nevelési ideájukat megvalósíthatónak vélték. Az első ilyen intézetet 1774-ben Basedow alapította Dessauban, ami a többi számára is meghatározó mintát jelentett. A mai Németország területén hat jelentős intézmény működött, közülük Salzmann schneppfenthali intézete bizonyult a leghosszabb életűnek. A dolgozat bemutatja a dessau-i és schneppfenthali filantropinumban folyó oktató és nevelő munkát, a napirend, a tanítás, a tanárok és a nevelés különböző megközelítéseiben. Kiemeli a módszertani elemeket, a szemléltetés eszközeit, a jutalmazás és büntetés módozatait, az iskolai testnevelés szakanyagának kialakulását. A két

intézmény sok tekintetben mutat hasonlóságokat, noha Salzman Schnepfenthalban igyekezett elkerülni a Dessauban tapasztalt hibákat. Míg Basedow filantropinuma városi környezetben volt, addig Salzman tudatosan törekedett az intézete helyének kiválasztására, a legmeghatározóbb szempont a szemet gyönyörködtető esztétikus természetes környezet volt, ami a szemléltetés terepét kiszélesítette, és Schnepfenthal, mint tapasztalati tér is támogatta a növendékek tanulását.

A mindenképp figyelemreméltó törekvés, még ha Dessauban nem is tudott gyökeret verni, a tanítási tanulási folyamat újfajta megközelítésével, a gyermek középpontba állításával, gyakorlatorientáltságával, a testi nevelés kiemelt kezelésével, az életvezetéshez szükséges gyakorlati ismeretekkel, a természetközelség megvalósításával, a szemléltetésen alapuló módszerekkel és a mindennapi életben hasznosítható tudás átadására való törekvéssel kétségtelenül a korabeli iskolarendszer reformjaként értelmezhető. A filantropizmus Németországban tehát új alapokra helyezte a tanítás tartalmát és módszereit, a megerősödő polgári réteg szükségleteit figyelembe véve.

A dolgozat következő, legterjedelmesebb fejezete azt vizsgálta, hogy hogyan érzékelhető Magyarországon a filantropizmus jelenléte. A polgárosodás folyamata Magyarországon később érzékelhető, de feltételeztük az előzetes kutatások eredményei alapján, hogy a pedagógiai gondolkodásban és a pedagógiai írásokban hazánkban is jelen vannak a filantropisták eszméi, és ezek a magyar olvasók számára is elérhetővé váltak.

Kíváncsiak voltunk, konkrétan mely területeken és milyen formában ragadható meg a filantropista koncepció a magyar nevelésügyben, ezért megvizsgáltuk a férfiak és a nők neveltetését a 19. század első felében, majd megnéztük, kik azok a pedagógusok, akiknek az írásaiban vagy tevékenységében tetten érhetőek a filantropizmus nyomai. Végül kitértünk röviden a filantropista szerzők magyar fordításaira, és a nevelési gyakorlatra.

A férfiak esetén, mivel az intézmények tekintetében a lőcsei és késmárki evangélikus gimnáziumokkal kapcsolatos internátusok, valamint Tschisch Tamás csetneki magánintézete és Roykó János beszercebányai nevelőintézete mellett nem találtunk a mai Magyarország területén fellelhető, a filantropinumokhoz hasonló bentlakásos iskolákat, ezért áttekintettük a Tudományos Gyűjtemény írásait. A magánnevelés és köznevelés viszonylatában azt vizsgáltuk, megjelennek-e ezen írásokban a filantropista nevelési gondolatok, esetleg történik-e utalás valamelyik szerzőre. Ez azonban nem vezetett eredményre, mivel az áttekintett tanulmányok közül csupán két esetben találtunk a filantropizmussal rokon vonásokat mutató elemeket. Az egyik Horváth János írása 1823-ból, amiben a gyermekek szellemi nevelése kiteljesítésének érdekében különböző műhelylátogatásokat javasolt, valamint a tanításban a gyermek

szükségleteinek a figyelembe vételét. A másik írás 1827-ből származik Ferenczi János tollából, aki Campe és Salzman műveinek olvasását javasolja írásában, tehát kétségtelenül ismerte a filantropistákat.

A következő alfejezet a nők neveltetésének horizontján vizsgálódott. Elsőként arra voltunk kíváncsiak, hogy a nők tanulásának és művelődésének kérdéskörében a korabeli periodikák, (a Tudományos Gyűjtemény, Nevelési Emléklapok, Honderü) hasábjain visszaköszönnek-e a filantropisták által képviselt nőnevelési koncepció komponensei, itt elsősorban Campe nőnevelési értelmezését feltételeztük. A tartalmak tekintetében alapvetően Fáy András és Takács Éva írásai abból a szempontból egy irányba mutattak, hogy megfogalmazták a nőnevelés ügyének felkarolását és a nevelőintézet szükségességét.

Csupán Tessedik „szorgalmatossági iskolája” volt az 1787-ben, amely Campe elvei szerint alakította tantervét.

Ezt követően a nőnevelő intézetek vizsgálata következett, amelyhez négy korabeli és színvonalasnak ítélt intézményt választottuk ki Szelényi (1916) írása alapján; Sennovitz Mátyás eperjesi lánynevelőjét, Steinacker Gusztáv debreceni intézetét, Seltenreich Károly pesti nőnevelőjét, és Szelényi listáját kiegészítettük Teleki Blanka nőnevelő intézetével.

Ezek közül az első három, a polgárság számára nyílt, az utolsó egy kifejezetten arisztokratáknak alapított intézmény. Sennovitz intézetében a praktikus ismeretek tanítása, a jutalmazás módszerének erőteljes bevonása a növendékek motiválásába, valamint a testi és az erkölcsi nevelés hangsúlyos jelenléte alkotják azokat az elemeket, amelyek a filantropizmus koncepciójában is markánsan jelen vannak. Steinacker iskolájában a filantropizmusra jellemző kézimunka, és háztartási ismeretek jelen vannak a képzésben, azonban az oktatott tárgyak koncentrikusan bővülnek tartalmukban, és nem marad meg a képzés a gyakorlati ismeretek szintjén, noha a fokozatos ismeretbővítés szintén kétségtelenül filantropista elem. Seltenreich gyakorlatorientált oktatása, a természetgyűjtemény, a képtár és a különböző eszközök szintén egyértelműen a filantropista oktatás irányába mutatnak. Teleki Blanka intézetének rövid fennállása alatt nem öltött egyértelmű filantropista vonásokat, noha azokat nagynénje közvetítésével minden bizonnyal ismerte.

A vizsgált intézmények közös jellemzője, hogy az alapító és működtető pedagógusok, tanárok kimutathatóan ismerték a filantropisták pedagógiáját, és számos elemét beépítették a programjukba. Hangsúlyosan megjelenik a háziasszony szerepre való felkészítés, a gyakorlatban hasznosítható ismeretek oktatása, a tantárgyi tartalmak gyakorlatias megközelítése, valamint a szemléltetés módszerének az alkalmazása. Ezek a jegyek azt mutatják, hogy az intézetek nevelési alapelveiben és a tantervek szintjén több filantropista

vonás azonosítható, ennek ellenére a vizsgált intézmények alapján nem mondhatjuk, hogy kizárólagosan a filantropinumokhoz hasonló intézményi jelleget öltenek.

A pedagógusok közül a már említett Tessedik Sámuel mellett Genersich János pedagógiai munkáiban, és Glatz Jakab ifjúsági irodalmi írásaiban jelennek meg a filantropizmus gondolatai. Genersich 1792-ben Bécsben megjelent *Beiträge zur Schulpädagogik* című könyve egyértelműen a filantropizmus jegyeiben íródott, több helyen Trapp gondolatai köszönnek vissza. Nőnevelési írásában Campe *Väterlicher Rath* című írásának hatása érződik. Glatz Jakab három és fél évet töltött nevelőként Salzmann schnepfenthali intézetében, ami olyan hatással volt rá, hogy szülőhelyén is hasonló intézmények megnyitását tervezte, illetve ifjúsági könyveire is rányomta bélyegét.¹¹¹

A fordítások is megerősítik, hogy sok filantropista munka ezáltal a magyar olvasóközönség számára is elérhetővé vált. Meg kell említeni Fábri Gergely 1773-ban Bécsben kiadott latin nyelvű nevelésméleti munkáját¹¹², melyben főként Basedow hatása érvényesült. Glatz Jakab 1795-ben Pozsonyban kiadott *Ein Wort über Erziehung* című a filantropizmus szellemében megformált írását, valamint Kriebel János 1809-ben publikált német nyelvű munkáját,¹¹³ ahol Pestalozzi mellett a német filantropisták, főként Campe gondolatai is fellelhetők. Szintén megemlíthető Szeberényi János 1810-ben Pozsonyban latinul kiadott pedagógiai műve¹¹⁴, amiben Niemeyer és Pestalozzi mellett Campe és Salzmann gondolatai is megjelentek, illetve Perlaki Dávid magyar nyelvű műve 1791-ből (*A gyermekeknek jó nevelésekről való rövid oktatás*), amelyben Salzmannra és Campéra is hivatkozik (Fehér, 1999). Kiemelendő továbbá Steinacker Gusztáv fordítása Campe *Väterlicher Rath für meine Tochter* című munkájáról, valamint a német testnevelési szakírók hatására Csillag Károly 1841-ben megjelent *Filantropista úszómester* című úszással foglalkozó német nyelvű szakkönyve, ami úszásoktatással, a vízi gimnasztika ismertetésével, és egészségtannal foglalkozik. Az első magyar nyelvű munka, az *Aradi Úszómestert* 1842-ben került kiadásra.

A nevelési gyakorlatban érzékelhető hatások közül Claire Ignác gimnasztikai iskoláját lehet kiemelni, amely nem csupán a fiúk, hanem a lányok rendszeres testedzését is megvalósította.

¹¹¹ A témáról még: Szabóné, 2019

¹¹² „Considerationes rei scholasticae ad publicum juventutis patriae emolumentum in melius vertendae”

¹¹³ Kriebel (1809): Ansichten der jetzigen Erziehung der Jugend, ihrer Mängel und Fehler, nebst Vorschlägen solche zu verbessern.

¹¹⁴ „De praecipuis capitibus primae educationis per paedagogos horumque munera”. Posonii. 1810.

A testi nevelés terén meg kell említeni a báró Vay Miklós fiai mellett nevelősködő Egger Vilmos (1792–1830) nevét, aki a magántanítóságot követően nyilvános iskolában is oktatta a testnevelést Pesten az Evangélikus Gimnáziumban.

A hatások sora bizonyára jóval túlmutat a bemutatott példákon, hisz a magánnevelés területére nem tért ki, és itt is feltételezhető a külföldön tanult nevelők közvetítő hatása nyomán a nevelési gyakorlatban megvalósított koncepcionális elem.

A téma további kutatása során érdemes a vizsgálatot ebbe az irányba is kiterjeszteni, valamint a periodikákban megjelent pedagógiai írások körét szélesíteni, hogy a recepcióvizsgálat horizontja bővüljön.

Kétségtelen, hogy a filantropizmus nem tudta megreformálni a korabeli német iskolarendszert, rövid időszaka alatt azonban mégis hatott és formálta a pedagógiai gondolkodást. Pedagógiai munkáik fontos nevelésügyi kérdésekre és problémákra irányították rá a figyelmet, és élénk, korábban nem tapasztalt körű társadalmi odafigyelést vívtak ki a nevelésügy különböző területein.

Irodalom

- A Fő-rendű Aszszonyoknak szükséges a Tudományokat tanulni. *Felső Magyar Országi Minerva*. 2. évf., 6. sz. (1826. jún.) 739–740.
- Aranyi Imre (1989): Testnevelés a Debreceni Református Kollégiumban 1842–1911. In: Gazdag István (szerk.): *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve*. Debrecen: Hajdú-Bihar M. Lvt. 55–66.
- Bahrtd, Carl Friedrich (1785): Ueber den Zweck der Erziehung, In: Stach, Reinhard (1980). *Theorie und Praxis der philanthropischen Schule*. Rheinstetten: Schindele.
- Bánóczy József (1882): Nőnevelés és női olvasmányok e század elején. *Nemzeti Nőnevelés* 3. évf. 2. sz. 86–92.
- Basedow, Joseph Bernahrd (1965): *Ausgewählte pädagogische Schriften*. Paderborn: Schöningh Verlag.
- Baumgart, Franzjörg (2007): *Erziehungs- und Bildungstheorien*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt
- Bényei Miklós (1994): *Oktatáspolitikai törekvések a reformkori országgyűléseken*. Debrecen: Csokonai.
- Bödeker, Hans Erich – Herrmann, Ulrich (1987): *Über den Prozeß der Aufklärung in Deutschland im 18. Jahrhundert: Personen, Institutionen und Medien*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Brezinka, Wolfgang (1989): *Aufklärung über Erziehungstheorien. Beitrag zur Kritik der Pädagogik*. München/Basel: Reinhardt.
- Busa Margit (1986): *Magyar sajtóbibliográfia 1705–1849. A Magyarországon magyar és idegen nyelven megjelent valamint a külföldi hungarika hírlapok és folyóiratok bibliográfiája*. Budapest: Országos Széchenyi Könyvtár.
- Campe, Joachim Heinrich (1785): Von der nöthigen Sorge für die Erhaltung des Gleichgewichts unter den menschlichen Kräften. Besondere Warnung vor dem Modefehler, die Empfindsamkeit zu überspannen. In: Stach, Reinhard (1980): *Theorie und Praxis der philanthropischen Schule*. Rheinstetten: Schindele.
- Campe, Joachim Heinrich (1985): *Über die früheste Bildung junger Kinderseelen*. Frankfurt/Berlin: Ullstein.
- Campe, Joachim Heinrich (1988 [1789]): *Väterlicher Rath an meine Tochter*. Paderborn.
- Campe, Joachim Heinrich (1988 [1789]): *Väterlicher Rath an meine Tochter*. Paderborn.
- Campe, Joachim Heinrich (1988): Väterlicher Rath für meine Tochter. Ein Gegenstück zum Teophron. Neudruck der Ausgabe Braunschweig 1796. In: Bleckwenn, Ruth (szerk.) 1988: *Quellen und Schriften zur Geschichte der Frauenbildung*. Paderborn: Hüttemann.
- Campe, Joachim Heinrich (1998): *Über das Zweckmäßige und Unzweckmäßige in den Belohnungen und Strafen*. Heinsberg: Dieck.
- Czeke Marianne (szerk.) (1938): *Brunszvik Teréz grófnő naplói és feljegyzései*. Budapest: Magyar Történelmi Társulat.
- Dessauer Philanthropin. In: Schmitt, Hanno 2007: *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung. 183–194.
- Eggers, Freiherr von – Detlev, Christian Ulrich (2003): Briefe über eine Reise nach Dessau im Jahr 1780. In: Hirsch, Erhard: *Von deutscher Frühklassik 1. Dessau: Schriftenreihe zur Geschichte der Stadt Dessau und Umgebung*. 132–161.
- Endrődy János (1822): A mái, akár mi mértékben el harapozott, erkölcsi megromlottságnak fő okairól. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 3–34.

- Euler, Christoph (1895): „Villaume, Peter“, In: *Allgemeine Deutsche Biographie* (1895).
Online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd118805401.html>. Megtekintés: 2020.05.29.
- Fáy András (1840): Hazánk nőnevelésének, nőnevelő intézetei javításának elméleti és gyakorlati alapfogalmai, dióhajba szorítva, s különös tekintettel a nemes és főbb polgári leánykákra. *Athenaeum*, aug. 9. 12. szám 177. aug. 13. 13. szám 193–200. aug. 16. 40. szám 211–217.
- Fáy András (1841): *Nőnevelés és nőnevelő-intézetek hazánkban. Különös tekintettel nemeseik', főbb polgárok' és tisztességes karuk' lánykaira*. Pest: Trattner-Károlyi.
- Fazekas István et al. (szerk.) (2012) *Die Zips – Eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)*. Bécs: Collegium Hungaricum.
- Fehér Katalin (1994): Genersich János német nyelvű pedagógiai műve 1792-ből. *Magyar Könyvszemle*, 110. évf. 3. sz. 339–341.
- Fehér Katalin (1999): *A felvilágosodás pedagógiai eszméi Magyarországon*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Fehér Katalin (2001): *Sajtó és nevelés a felvilágosodás kori Magyarországon*. Budapest: Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum.
- Fehér Katalin (2005): *Sajtó és nevelés Magyarországon 1777–1849*. Budapest: Eötvös József Könyvkiadó.
- Ferenczy János (1827): Némely észrevételek a férjfi gyermekek házi nevelésökről a tapasztalás, s néhány Fenék törvényeknek (Principiumoknak) megállapítása a józan okosság szerint. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VIII. kötet 43–63.
- Fináczy Ernő (1927): *Az újkori nevelés története*. Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
- Fogarassy Zoltán (2013): *A debreceni református Dóczy Léánynevelő Intézet története (1838–2013)*. Debrecen: Tiszántúli Református Egyházkerület.
- Folnesics János (1814): *An meine Schülerinnen am Schlusse des Jahres 1814*. Ofen.
- Folnesics János (1815): *Winke für weibliche Erziehungs-Anstalten meines Vaterlandes*. Erstes Heft, Ofen, 59.
- Frank Antal (1922): *A testi nevelés a filantropistáknál*. Budapest: Kir. Magyar Egyetemi Nyomda.
- Freytag, Christine (2019): *Philanthropismus*. Socialnet Lexikon. Online: <https://www.socialnet.de/lexikon/Philanthropismus>. Megtekintés: 2021.04.18.
- Friedrich, Leonhard (szerk.) (2008): *Pädagogische Welt – Salzmanns Schnepfensthal*. Jena: Garamond.
- Fuchs, Max (1984): *Das Scheitern des Philanthropen Ernst Christian Trapp. Eine Untersuchung zur sozialen Genese der Erziehungswissenschaft im achtzehnten Jahrhundert*. Weinheim/Basel: Beltz.
- Geßmann, Rolf – Lämmer, Manfred (szerk.) (1998): *Beiträge und Bibliographie zur GutsMuths-Forschung*. Sankt Augustin: Academia-Verlag.
- Gössmann, Wilhelm (2006): *Deutsche Kulturgeschichte im Grundriss*. München: Max Hueber Verlag.
- Hadas Miklós (2003): A nőnevelő tornász. *Iskolakultúra*. 13. évf. 1. sz. 12–24.
- Hamerák Izabella (1930): *A reális tárgyak oktatása a filantropistáknál*. Pécs: Dunántúli Könyvkiadó és Nyomda R. T.
- Hammerstein, Notker – Hermann, Ulrich (szerk.) (2005): *Handbuch der deutschen Bildungsgeschichte. Band II. 18. Jahrhundert. Vom späten 17. Jahrhundert bis zur Neuordnung Deutschlands um 1800*. München: C.H. Beck Verlag.
- Heinz-Elmar, Tenorth (szerk.) (2003): *Klassiker der Pädagogik. Band 1: Von Erasmus bis Helene Lange*. München: Beck. 119–143.

- Herrlitz, Hans-Georg – Hopf, Wulf – Cloer, Ernst – Titze-Ernst, Hartmut (2005): *Deutsche Schulgeschichte von 1800 bis zur Gegenwart. Eine Einführung*. Weinheim/München: Juventa Verlag.
- Herrmann, Ulrich (1996): *Campes Pädagogik – oder: die Erziehung und Bildung des Menschen zum Menschen und Bürger*. In: Schmitt Hanno (1996): *Visionäre Lebensklugheit: Joachim Heinrich Campe in seiner Zeit (1746–1818)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Hornyák Mária (2001): *Brunszvik Teréz „szellemi gyermeke”: Teleki Blanka (1806–1862)*. Martonvásár: Brunszvik Teréz Szellemi Hagyatéka Alapítvány Teleki Blanka Hölgyklub.
- Horváth János (1823): Nevelést tárgyazó gondolatok. In: *Tudományos Gyűjtemény*, 7. évf., 12. sz. 70–76.
- Horváth József Elek (1829): Az iskolai nevelésről Magyar országban. In: *Tudományos Gyűjtemény*, I. kötet 75–100., II. kötet 23–42.
- Horváth Zsigmond (1825): A házi nevelésnek hibájiról, és azoknak orvoslások módjáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XII. kötet 45–99.
- Jakabfalvy András (1825): Rövid értekezés az asszonyi nem tudományos pallérozódásáról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, VII. kötet 23–31.
- Kéri Katalin (2001): *Bevezetés a neveléstörténeti kutatások módszertanába*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó.
- Kéri Katalin (2015): *A lányok testi nevelése a XVIII–XIX. század fordulóján*. https://mek.oszk.hu/14600/14688/pdf/14688_16.pdf. Megtekintés: 2021.03.12.
- Kéri Katalin (2018): *Leánynevelés és női művelődés az újkori Magyarországon (nemzetközi kitekintéssel és nőtörténeti alapozással)*. Pécs: Kronosz Kiadó.
- Kersting, Christa (1992): *Die Genese der Pädagogik im 18. Jahrhundert: Campes „Allgemeine Revision“ im Kontext der neuzeitlichen Wissenschaft*. Weinheim: Deutscher Studien-Verlag.
- Kisfaludy Sándor munkái. Sajtó alá rendezte és bevezetővel ellátta Heinrich Gusztáv. Budapest: Franklin, 1903–1905 149.
- König, Helmut (1961): *Christian Gotthilf Salzmann: Pädagogische Weisheiten*. Berlin.
- Kopitzsch, Franklin (1996): Joachim Heinrich Campe in Hamburg und Trittau. In: Schmitt, Hanno (1996): *Visionäre Lebensklugheit: Joachim Heinrich Campe in seiner Zeit (1746–1818)*. Wiesbaden: Harrassowitz. 77–88.
- Kornis Gyula (1927): *A magyar művelődés eszményei: 1777–1848*. Kir. M. Egyet. Ny.
- Kovács Sámuel (1823): Az élő szóval való tanításnak a magától tanulás felett való becséről. Az oskolának hasznos és szükséges voltokról: A nevezetesebb és nagyobb oskolákról, és azok felállítatások idejéről. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 18–42.
- Kovacsóczy Ádám (1825): Észrevételek a Házi nevelésben gyakran elkövetett hibákról. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet 31–47.
- Kraus, Hans-Christof (2008): *Kultur, Bildung und Wissenschaft im 19. Jahrhundert*. München: Oldenbourg Wissenschaftsverlag.
- Kriebel, Johann Samuel (1809): *Ansichten der jetzigen Erziehung der Jugend, ihrer Mängel und Fehler, nebst Vorschlägen solche zu verbessern*. Leutschau: Mayer.
- Lenz, Christian Ludwig (1801): *Bemerkungen auf Reisen in Dänemark, Schweden und Frankreich. Zweite Hälfte*. Gotha: Ettinger.
- Leonhard, Friedrich (2005): Salzmann, Christian Gotthilf. In: *Neue Deutsche Biographie*. Band 22, Berlin: Duncker & Humblot. 402.
- Leonhard, Friedrich (szerk.) (2008): *Pädagogische Welt – Salzmanns Schnepfensthal*. Ausgewählte Texte. Jena: Garamond.
- Magyar Hírmondó, Bécs 1794. május 23. Toldalék. 776.
- Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla (2005): *Neveléstörténet. Bevezetés a pedagógia és az iskoláztatás történetébe*. Budapest: Osiris.

- Mészáros István (1981): *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar fordítása.* Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Mihalovicsné Lengyel Alojzia (2006): A filantropizmus pedagógiája. Johann Bernhard Basedow munkássága. *Iskolakultúra.* 16. évf., 4. sz. 111–120.
- Molokačová, Barbora (2020): Die Ansichten Genersichs über die Verfassung der protestantischen Schulen Ungarns im 18. Jahrhundert. *Eruditio – Educatio.* 15. évf. 3. sz. 60–73.
- Németh András (2005): *A magyar pedagógia tudománytörténete. Nemzetközi tudományfejlődési és recepciós hatások, nemzeti sajátosságok.* Budapest: Gondolat.
- Németh András (2006): A német pedagógiai historiográfia. *Iskolakultúra.* 16. évf., 4. sz. 93–110.
- Németh András (2019): Die Rolle des Philantropismus am Anfang der Institutionalisierung der ungarischen Volksschulleherbildung. In: Kasper, Tomáš – Skiera, Ehrenhard – Grimm, Gerald (szerk.) *Lehrerbildung im europäischen Kontext: Anfänge, sozio-kulturelle Bedingungen, Ausbildungsprofile und Institutionen.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt. 101–112.
- Neuendorff, Edmund (1930): *Geschichte der neueren deutschen Leibesübung vom Beginn des 18. Jahrhunderts bis zur Gegenwart.* Dresden: Limpert.
- Nevelési Emléklapok 1848. évi 6. sz. 15–16: *Nőnevelésünk hiányai s a honi nőnevelés körüli teendők ezekben összpontosítanak.*
- Niedermeier, Michael (1996): Campe als Direktor des Deasauer Philanthropins. In: Schmitt Hanno (1996): *Visionäre Lebensklugheit: Joachim Heinrich Campe in seiner Zeit (1746–1818).* Wiesbaden: Harrassowitz. 45–66.
- Nóbik Attila (2019): *A pedagógiai szaksajtó és a néptanítói szakmások a dualizmus korában.* Szeged: Szegedi Egyetemi Kiadó.
- Ofenbach, Birgit (1998): *J.H. Campe. Über das Zweckmäßige und Unzweckmäßige in den Belohnungen und Strafen.* Heinsberg: Dieck.
- Overhoff, Jürgen (2004): *Die Frühgeschichte des Philanthropismus (1715–1771). Konstitutionsbedingungen, Praxisfelder und Wirkung eines pädagogischen Reformprogramms im Zeitalter der Aufklärung.* Tübingen: Max Niemeyer Verlag.
- Overhoff, Jürgen (2020): *Johann Bernhard Basedow (1724–1790).* Göttingen: Wallstein Verlag.
- Pädagogen im Zeitalter der Aufklärung – die Philanthropen: Johann Bernard Basedow, Friedrich Eberhard von Rochow, Joachim Henrich Campe, Christian Gotthilf Salzmann. In: Heinz-Elmar Tenorth (szerk.) (2003): *Klassiker der Pädagogik. Band 1: Von Erasmus bis Helene Lange.* München: Beck. 119–143.
- Pukánszky Béla – Kékes Szabó Mihály – Németh, András – Nóbik Attila (2008): *A magyar neveléstörténet-írás historiográfiája a neveléstörténeti monográfiák és tankönyvek tükrében (1848–1948).* Munkabeszámoló. Online: <http://real.mtak.hu/738/>. Megtekintés: 2021.02.11.
- Pukánszky Béla – Németh András (1996): *Neveléstörténet.* Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó.
- Pukánszky Béla (2006): *A nőnevelés évezredei.* Budapest: Gondolat Kiadó.
- Pukánszky Béla (2011): Az intézményes nőnevelés két paradigmája a 18–19. századi Európában: „filantropizmus” „neohumanizmus”. In: Kéri Katalin (szerk.): *Társadalmi nem és oktatás.* Pécs: Neveléstudományi Doktori Iskola.
- Pukánszky Béla (2013): *Bevezetés a nőnevelés történetébe.* Online: <http://www.jgypk.hu/mentorhalo/tananyag/noneveles/index.html>. Megtekintés: 2021.03.29.
- Rathmann János (2004): Genersich János gondolatvilága. In: *Fórum Társadalomtudományi Szemle.* 6. évf., 4. sz. 123–134.

- Ruffing, Reiner (2006): *Einführung in die Geschichte der Philosophie*. Stuttgart: Uni-Taschenbücher.
- Sáfrán Györgyi (szerk.) (1979): *Teleki Blanka és köre. Karacs Teréz – Teleki Blanka – Lővei Klára*. Bukarest: Kriterion Könyvkiadó.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1787): *Über die wirksamsten Mittel, Kindern Religion beyzubringen*. Leipzig: Crusius.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1782–83): *Moralisches Elementarbuch nebst einer Anleitung zum nützlichen Gebrauch desselben*. Leipzig: Crusius.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1784a): Ankündigung einer neuen Erziehungsanstalt. In: Leonhard, Friedrich (szerk.) 2008. *Pädagogische Welt – Salzmanns Schnepfenthal. Ausgewählte Texte*. Jena: Garamond. 67–162.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1784b): Noch etwas über die Erziehung nebst Ankündigung einer Erziehungsanstalt. In: Salzmann, Christian Gotthilf: *Pädagogische Schriften, 1. Th* (Die Klassiker der Pädagogik, Band III), Lagensalza: Breßler. 151.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1784c): *Reisen der Salzmannischen Zöglinge*. Leipzig: Crusius. Online: <https://gdz.sub.uni-goettingen.de/id/PPN538034130>. Megtekintés: 2021.04.30.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1786): *Nachrichten aus Schnepfenthal für Eltern und Erzieher*. 1. Band, Leipzig: Crusius.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1796): Konrad Kiefer oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Kinder. Ein Buch für's Volk. In: Friedrich, Leonhard (2007): *Pädagogische Welt – Salzmanns Schnepfenthal*. Jena: Garamond.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1806): Ameisenbüchlein oder Anweisung zu einer vernünftigen Erziehung der Erzieher. In: Friedrich, Leonhard (2007): *Pädagogische Welt – Salzmanns Schnepfenthal*. Jena: Garamond.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1810): Nachrichten aus Schnepfenthal für Eltern und Erzieher. In: Leonhard, Friedrich (szerk.) 2008. *Pädagogische Welt – Salzmanns Schnepfenthal*. Jena: Garamond. 156–157.
- Salzmann, Christian Gotthilf (1887): *Pädagogische Schriften, 1. Th* (Die Klassiker der Pädagogik, Band III), Lagensalza: Breßler.
- Schelander, Robert (2013): Jakob Glatz als Pädagoge der Aufklärung. In: Fazekas István – Schwarz, Karl W. – Szabó Csaba (szerk.) (2013): *Die Zips – Eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)*. Bécs: Collegium Hungaricum. 123–136.
- Schmid, Pia (1996): Ein Klassiker der Mädchenerziehungstheorie: Joachim campes Väterlicher Rath für meine Tochter (1789. In: Schmitt, Hanno (1996): *Visionäre Lebensklugheit: Joachim Heinrich Campe in seiner Zeit (1746–1818)*. Wiesbaden: Harrassowitz. 205–214.
- Schmitt, Hanno (1996): *Visionäre Lebensklugheit: Joachim Heinrich Campe in seiner Zeit (1746–1818)*. Wiesbaden: Harrassowitz.
- Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit: Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*. Bad Heilbrunn: Klinkhardt.
- Schmitt, Hanno (2007a): Dessauer Philanthropin. In: Schmitt, Hanno 2007: *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung, 183–194.
- Schmitt, Hanno (2007b): Die Anfänge des Schulsports im 18. Jahrhundert. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung. 209–224.
- Schmitt, Hanno (2007b): Zur Pädagogisierung des Raumes im Philanthropismus. Das Beispiel der Salzmannschule Schnepfenthal. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und*

- Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt Verlagsbuchhandlung, 195–208.
- Schmitt, Hanno (2007c): Die Anfänge des Schulsports im 18. Jahrhundert. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt. 209–224.
- Schmitt, Hanno (2007d): Johann Stuve: Ein philanthrophischer Aufklärer auf dem Wege zur bürgerlichen Gesellschaft. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt. 75–102.
- Schmitt, Hanno (2007e): Ernst Christian Trapp (1745–1818) als erster Pädagogikprofessor in Halle. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt. 103–116.
- Schmitt, Hanno (2007f): Netzwerke im Zeitalter der Aufklärung. Das Beispiel Friedrich Gedike. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt. 117–130.
- Schmitt, Hanno (2007g): Wolke levele Campéhoz. In: Schmitt, Hanno (2007): *Vernunft und Menschlichkeit. Studien zur philanthropischen Erziehungsbewegung.* Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt. 219.
- Schumann, „Lenz, Christian Ludwig” in: Allgemeine Deutsche Biographie 18 (1883) 271–272; Online: <https://www.deutsche-biographie.de/pnd116910909.html#adbcontent>. Megtekintés: 2021.04.30.
- Sebestyén Gábor (1826): Mennyből jött kirekesztő privilégium. In: *Tudományos Gyűjtemény*, II. kötet 124.
- Seltenreich Károly (1848): Seltenreich Károly felsőbb helyen is jóváhagyott nőnevelő intézetének programja. Pesten Béla utca 249. *Nevelési Emléklapok*, 1848. 5. sz. 157–158.
- Sólyom János – Sólyom Jenő – Sólyom István (2013): Das Leben und Schaffen von Johann Genersich. In: Fazekas István – Schwarz, Karl W. – Szabó Csaba (szerk.) (2013): *Die Zips – Eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)*. Bécs: Collegium Hungaricum. 35–42.
- Stach, Reinhard (1980): *Theorie und Praxis der philanthropischen Schule*. Rheinstetten: Schindele.
- Steinacker Gusztáv (1840): Házi leánynevelésünk állapotjáról s annak a közleánynevelési viszonyáról. *Athenaeum*, 4. sz. 49–59, 5. sz. 65–71, 6. sz. 85–88, 7. sz. 203–107.
- Steinacker Gusztáv (1841): Nőnevelés’ s nőnevelő intézetek. *Athenaeum*. 6. sz. jan. 14. 81–87.
- Steinacker Gusztáv (1842): *Női hivatás- és társalkodástan. Vezérvonal honunk érettebb növendékei s leányai számára*. Pest: Heckenast Gusztáv.
- Szabolcs Éva (2000): Deduktív (analitikus) jellegű kutatások. In: Falus Iván (szerk.) (2000): *Bevezetés a pedagógiai kutatás módszereibe*. Budapest: Műszaki Könyvkiadó. 106–122.
- Szabóné Kozma Katalin (2019): A filantropizmus nevelési eszméinek megjelenése Jakob Glatz egyik gyermekkönyvében. In: Fodor József Péter – Mizera Tamás – Szabó, P. Katalin (szerk.): „A tudomány ekként rajzolja világát”: *Irodalom, történelem és nevelés metszetei I: tanulmánykötet*. Eger/Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége. 296–311.
- Szelényi Ödön (1915): Egy régi magyar pedagógus. Adalékok a filantropizmus magyarországi történetéhez. *Magyar Paedagogia* 24. évf. 305–330.
- Szelényi Ödön (1916): Néhány lap a magyarhoni nőnevelés kezdeteiből. *Nemzeti Nőnevelés*. 37. évf., 5. sz. 239–258.
- Szelényi, Edmund von (1916): *Johannes Genersich (1761–1823). Das Lebensbild eines ev. Pädagogen und Theologen der Toleranzzeit*. Manuskript. Wien.
- Szilágyi Ferenc (1817): A közönséges iskolai nevelésnek a házival való öszve hasonlítása. *Erdélyi Muzéum*, 6. füzet 110–143.

- Szilasy János (1827): *A nevelés tudománya*. Buda.
- Szinnyei József (1891/1914): *Magyar írók élete és munkái*. Budapest: Hornyánszky Viktor császári és királyi udvari Könyvnyomda.
- Takács Éva (1825): Egy barátnémhoz írt levelem nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, XI. kötet 62–77.
- Takács Éva (1826): Barátnémhoz írt második levelem ismét nemünk ügyében. In: *Tudományos Gyűjtemény*, IX. kötet, 73–96.
- Teleki Blanka (1845): Szózat a magyar főrendű nők nevelése ügyében. *Pesti Hírlap*, 587. szám (dec. 9.) 93.
- Teleki Blanka (1846): Nyilatkozat. *Honderü*, 1846/24.
- Tenorth, Heinz-Elmar (2008): *Geschichte der Erziehung. Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*. Weinheim/München: Juventa Verlag.
- Tenorth, Heinz-Elmar (2010): *Geschichte der Erziehung. Einführung in die Grundzüge ihrer neuzeitlichen Entwicklung*. Weinheim: Juventa.
- Trapp, Ernst Christian (1780): Versuch einer Pädagogik. In: Baumgart, Franzjörg (2007): *Erziehungs- und Bildungstheorien. Erläuterung-Texte-Arbeitsaufgaben*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt.
- Trapp, Ernst Christian (1964): *Vom Unterricht überhaupt*. Heidelberg: Quelle & Meyer Verlag.
- Ugrai János (2003): Egy páratlan forrás oktatástörténeti tanulságai. Református lelkészek önéletrajzi elemzése 1808-ból. *Magyar Pedagógia*. 102. évf., 2. sz. 211–228.
- Ugrai János (2011): Vargabetűk az iskolában. A kétszáz évvel ezelőtti kollégiumi tanulmányok szabályszerűségeiről. *Korall*. 12. évf., 46 sz. 87–113.
- Ugrai János (2013): Im Geist des Philantropismus. Die pädagogische Konzeption von Johann Genersich. In: Fazekas István – Schwarz, Karl W. – Szabó Csaba (szerk.) (2013): *Die Zips – eine kulturgeschichtliche Region im 19. Jahrhundert. Leben und Werk von Johann Genersich (1761–1823)*. Bécs: Collegium Hungaricum. 55–78.
- Vieth, Gerhard Ulrich Anton (1795): *Versuch einer Encyclopädie der Leibesübungen*. Berlin: Hartmann.
- Virág Irén (2013a): *A magyar arisztokrácia neveltetése (1790–1848)*. Eger: Líceum Kiadó.
- Virág Irén (2013b): Idegenként egy új hazában – Életképek a 19. századból. *Társadalmi Együttélés*. 2. évf., 3. sz. 1–17.
- Virág Irén (2014a): A filantropizmus jelenléte a magyarországi nőnevelő intézetekben. In: Bárdos Jenő – Kis-Tóth Lajos – Racskó Réka (szerk.): *Új kutatások a neveléstudományokban. Változó életformák, régi és új tanulási környezetek*. Budapest: MTA Pedagógiai Tudományos Bizottság. 289–301.
- Virág Irén (2014b): Szemelvények a filantropizmus pedagógiai gondolataiból. In: *Science for Education – Education for Science. 3rd International Conference II. volume*. Nitra, 287–297.
- Virág Irén (2018a): Filantropista nevelési ideák. In: Sárkány Péter – Schwendtner Tibor (szerk.). *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*. Eger: Líceum Kiadó. 23–35.
- Virág Irén (2018b): The world of female educational institutions. In: *Acta Educationis Generalis (AEG) Volume 8, Issue 2, Paper: VI, 72–81*.
- Virág Irén (2019a): A dessauri filantropinum belső világa. In: Juhász Erika – Endrődy Orsolya (szerk.): *Oktatás – gazdaság – társadalom*. HERA Évkönyvek: A Magyar Nevelés- és oktatáskutatók Egyesületének Évkönyvsorozata 6., 805–816.
- Virág Irén (2019b): The pedagogical work of Vieth and GutsMuths. In: *Acta Educationis Generalis (AEG) Volume 9:1, Issue 3, 71–77*.

- Virág Irén (2020a): Néhány gondolat a filantropista nevelésről. In: Schwendtner Tibor – Schaffhauser, Franz (szerk.). *Bildung. Neveléstudományi és filozófiai megközelítések*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 61–71.
- Virág Irén (2020b): Salzmann filantropinuma – a thüringiai Schnepfenthal In: Schaffhauser, Franz – Schwendtner Tibor (szerk.). *A magyar neveléstudomány és a filozófia*. Budapest: L'Harmattan Kiadó, 51–62.
- Wolf, Ursula (2004): *Christian Heinrich Wolke – ein Pädagoge der Aufklärungszeit*. Dessau: Manuela Kinzel Verlag.